

ОПСАДА ЈЕДРЕНА 1912–13. ГОДИНЕ

Садржај

Предговор

Стратегиски значај тврђаве

Тактичко-техничка организација тврђаве

Подела на секторе

Тактичко-топографска карактеристика и оцена појединих сектора

Општи поглед

Општа тактичка карактеристика

Ситуација фортификациских и техничких објеката

I. Организација тврђаве у опште

Организација сваке појасне линије

A. Организација главне линије одбране

B. Организација друге линије одбране и утврђеног језгра

Организација елемената утврђених линија и језгра

Форови

Батерије

Стрељачки заклони и пешадиска утврђења

Склоништа и магацини

Интервали

Препреке

Мрежа комуникација

Организација службе везе

Рефлектори

Посебна разматрања фортификациских објеката на појединим секторима

Северо-западни сектор

A. Форови и њихово међусобно уређење

B. Стрељачки закони

C. Батерије

D. Магацини за муницију

Источни сектор

A. Форови

B. Батерије

C. Стрељачки закони

D. Предња линија одбране

E. Магацини

F. Комуникациска мрежа

Општи поглед на источни сектор

Јужни сектор

A. Форови

B. Стрељачки закони

C. Батерије

D. Магацини за муницију

Општи поглед на јужни сектор

Западни сектор

Општи поглед на овај сектор

Општи поглед на целу тврђаву с обзиром на фортификациско уређење

Посада тврђаве

Наоружање трупа

Обука трупа

Наоружање тврђаве

Снабдевање

Остала одбранбена средства

Закључак

Нападач

Наоружање пешадије и обука

Коњица

Пољска артиљерија

Опсадна артиљерија

Техничке трупе и штабови

Остала средства за напад

Транспортна средства

Напад и одбрана. Бугарске припреме још за време мира

Први период. Операције до примирја. Дејство пољске војске око Једрена

Оцена досадашњих положаја

Блокада тврђаве

Опис опкољавајуће линије

Појединости утврђених објеката на опкољавајућој линији

Размештај опсадне артиљерије

Снабдевање муницијом

Оцена припрема за опкољавање

Држање посаде за време опкољавања

Почетак напада

Општи поглед

Припреме за борбе од 25. до 27. октобра

Борбе од 25. до 27. октобра

Оцена борби од 25. до 27. октобра

Држање браниоца за време борбе од 25. до 27. октобра

Ситуација опсадне артиљерије до примирја

Постигнути резултати

Други период. Примирје (од 21. новембра до 21. јануара)

Припреме за напад

Избор сектора за напад

Размештај и померање артиљерије на нападном фронту

Долазак српске опсадне артиљерије

Рад код Турака за време примирја

Трећи период. Од 21. јануара до пада Једрена. Рад браниоца

Положај савезника после примирја

Груписање опсадне артиљерије

Оцена припремних мера за напад

Свршетак опсаде. Тродневна битка

Напад од 11. до 13. марта и пад тврђаве

Распоред трупа пред напад

11. март

Ноћ 11/12. марта

Ситуација 12. марта у вече

Борбе ноћу 12/13. марта

Општи напад на свима секторима

Губитци

Физичко дејство опсадне артиљерије

Рушења и уништавања браниочева пред предајом Једрена

Закључак. I. О браниоцу

II. О нападачу

III. Расматрања о фортификациским елементима на главној одбранбеној линији једренске тврђаве

Интервали

Предњи положаји

Закључак о вредности једренске тврђаве и њеном паду

Поглед на вредност бугарске и српске војске пред Једреном

Књ. пуковник Никола Ј. Аранђеловић

БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
БР. 6389

Опсада Једрена 1912.-13. године.

НУБ. БР.
360

БЕОГРАД
Штампарска Радионица Министарства Војске и Морнарице.
1925.

Ив. бр. 360

ПРЕДГОВОР.

За нашу војну књижевност појава важнијих савремених догађаја нарочито стратегиске, тактичке или фортификациске природе има великога значаја. Наша војна књижевност треба да износи све важније наше догађаје, јер ће они послужити као особита грађа за историју наших ратова, а нарочито кад излазе из пера учесника.

Пред Једреном сам, од првих дана његове опсаде па до самога пада, учествовао у улози командира армиског телеграфског оделења. Интересујући се још из времена свога школовања за штудије стратегиске и тактичке природе улоге фортификације ја сам прикупио податке о дејствима за време опсаде Једрена, а по паду његовом лично сам обишао и целу тврђаву старајући се, да створим једно уверење са извесним критичким погледом на ову тврђаву.

Појава једне књиге о опсади Једрена код нас би имала тројаки значај:

1. Значај локалне природе у циљу упознавања наших ратника и осталих официра, који нису били пред Једреном, са дејством савезничке војске, а нарочито улогом наше српске војске.

2. Значај политичко-историски о вредности наше српске војничке братске помоћи као савезника Бугарског пред Једреном а не далеко од места Черномена, где је српска војска 1371. год. под краљем Вукашином претрпела пораз.

Победа Срба пред Једреном то је освета Черноменске битке на Марици, као што је Куманово освета Косова.

3. И значај чисто научног метода при штудирању и изучавању излагања догађаја при опсадама, као и изношења свих елемената, који су у тесној вези са политичким, географским, стратегиским, тактичким и фортификацијским значајем дотичне тврђаве.

Ако сам, обзиром на овај трећи значај за нас војнике, умео да изнесем све што је потребно за што правилнији поглед

за будуће изучавање сваке опсаде, ја нећу жалити труда, али признајем да ћу бити особито задовољан, што сам тиме у неколико могао помоћи.

Поред својих личних забележака при изради „Опсаде Једрена“ користио сам се и подацима извесних страних писаца, који су такође обилазили Једрене, чим је оно пало износићи наравно о томе своје утиске.

Ти су писци:

1. Швајцарски пуковник J. Rebold са својим чланком: „Der Kampf um Adrianopel“ а у часопису: „Schweizerische Zeitschrift für Artillerie und Genie 1914.

2. Француски генерал Piarron de Mondesier са својом књигом: „Siege et prise d'Adrianopole novembre 1912. jusqu'au mars 1913.“ коју сам користио у немачком преводу у виду рецензије.

3. Руски генерал, добро познати фортификатор, В. Н. Пољанској са својом књигом: „Борба за Адрианополъ въ воињѣ союзниковъ с Турціей на Балканскомъ полуостровѣ 1912—13.

4. Аустриски потпуковник Kleiner са својим чланцима: „Die Belagerung von Adrianopel“ у часопису „Mitteilungen über Gegenständen des Artill. u. Geniewesens 1914.

5. Генералштабни пуковник Alfred v. Dietl својим чланком: „Taktische Schilderungen von Episoden aus den Balkankriegen 1012—13. У часопису „Streffleurs-Zeitschrift 1913.“

6. Чувени војни писац немачки потпуковник Immanuel својом књигом: „Der Balkankrieg 1912.—13.“

Овим сам се чланцима и књигама доста користио, јер су Бугари уништили неке од мојих података из моје архиве, коју сам био оставио код својих родитеља у Нишу. Али су миродитељи ипак спасли најдрагоценије забелешке укопавајући их испод дрвљаника под земљу због чега не могу, а да им се као син и брат и овом приликом не одужим својом најтоплијом захвалношћу.

25. јануара (по старом) 1925. године

Београд.

Инженерски пуковник,

Никола Ј. Аранђеловић
редовна професор Војне Академије.

СТРАТЕГИЈСКИ ЗНАЧАЈ ЈЕДРЕНА.

Варош Једрене било је главно место једренског вилајета и друга престолница Отоманске царевине од 1363. године до 1453. када је Цариград пао у руке Турцима.

Варош се налази на ушћу реке Тунце у Марицу простирући се по једној готово сасвим равnoj долини, коју са свију страна окружују голи и непокривени брегови и брда, сем са југо-западне и јужне стране, у којим се правцима продужује долина Арде.

Варош је за време мира бројала до 80000 људи, а за време опсаде око 100000, јер се по објави рата овде склонило све турско становништво из околних села и места.

Варош има два дела: праву варош, стару и типичну турску; управо оријенталну, варош на левој обали Марице и модерну варош европског типа, названу Карагач, на десној обали Марице а на удаљењу око 3 км од старе вароши. У старој је вароши већином турско у новој пак хришћанско становништво.

На десној обали Тунце, а на северо-западној страни вароши, била је модерна и велика касарна Јени К'шла.

У средини вароши је прекрасна цамија Султана Селима са 4 минарета, која су за време рата служила као одличне осматрачке тачке.

Једрене се налази на врло важном чвору комуникација у Тракији, која иначе оскудева у доброј

мрежи путева, јер се овде стичу поред жељезничке пруге Београд—Цариград и путеви северно од Јамбола, источно од Киркилиса, јужно од Димотике и западно од Пловдива и Софије. Поред овога је Марица, као велика река, која баш од Једрена скреће југу, одавде и пловна до самога свога ушћа.

Једрене има велики стратегијски значај, јер је оно управо капија за Цариград, коју треба прво отворити, ма којим се правцем вршило наступање Цариграду кроз Источну Румелију. Поред тога Једрене, као утврђено место имало је стратегијску важност и у случају наступања Турака према Бугарској, јер би оно било тада база за наступне операције или би послужило као заштита левога бока одбранбене линије Једрене—Киркилис.

Кад се овоме дода велики политички, а при том нарочито религиозни и историски значај Једрена као друге престонице, то је онда са свим природно, што је придата тако важна улога Једрену у рату 1912. и 1913. године.

Имајући све ово у виду Турци су врло добро схватили стратегијски значај овога места, те су били и настали, да ова тврђава добије потпун значај стратегијско-маневарске улоге, када су предузели све мере, да је што више ојачају и оспособе, да може дати што дуготрајнији отпор свима видовима напада.

Но и поред свега овога, као што ће се доцније видети, Једренска тврђава није престављала праву савремену маневарску тврђаву и тактичкога значаја са фортификацијском вредношћу поред ове одличне улоге стратегијско-маневарске, јер то није била тврђава савременога типа, већ просто једна врста тврђаве типа полу-сталне или још боље ојачане фортификације, те у том погледу фортификацијског, техничког и тактичког значаја Једрене није одиграло ону своју улогу, коју би требало да одигра према својој географско-стратегијској првокласној важности.

Једренска тврђава, налазећи се у близини граничног фронта и на згодном операцијском правцу

Једрене—Цариград, као и сви утврђени логори и утврђени положаји на граничној зони у опште, имала је задатак, у прво време да заштити мобилизацију и концентрацију турске војске а у току рата овај је задатак постао чисто стратегијско-маневарски.

И ако Једренска тврђава није била у правом смислу тврђава модернога типа због слабе фортификацијске вредности, ипак је она онаква какву је рат 1912. године затекао, горњим условима и задацима, управо улогама, потпуно одговорила, јер је заштитила и мобилизацију и концентрацију турске војске на једренском војишту, а поред тога је успела, да ангажује читаве армије савезничке Српско-Бугарске војске. Шта све ово значи у стратегијском смислу лако је појмити.

Поред тога ова је тврђава пресекла жељезничку пругу Једрене—Цариград, те је снабдевање Бугарске војске на Чаталџи било врло отежано све до пада Једрена у току скоро пуних пет месеци. Снабдевати пак једну велику војску са свију других правца а само не са онога правога, на који се ослањају операције тако велике војске, као што је била у ово време Бугарска војска од 8 дивизија, заиста је било и врло ризично и врло тешко, јер су при том ови правци њеног снабдевања ишли косо и бочно према операцијском правцу наступања. Због овога је стратегијска ситуација прве и треће бугарске армије била у незавидном и критичном положају.

Тактичко-техничка организација тврђаве.

Расматрајући Једренску тврђаву са тактичко-фортификацијске тачке гледишта одмах се да уочити, да је ово чисто једна појасна тврдиња заснована на једном појасу форова удаљених од центра вароши од 1 км па до 5 а највише 6 до 7 километара. Друге линије форова није ни било у главном, исто тако ни утврђеног језгра, сем једног малог изузетка на северо-западном и источном сектору. Из овога би се могло лако закључити, да је и при иоле активнијем нападачу овај појас могао бити пробијен

једним јачим агресивнијим налетом и тврђава би дошла можда још у првим данима мобилизације и концентрације до капитулације. Но и поред све њене слабе стране ипак до капитулације није дошло јер су Бугари у прво време оскудевали у организацији довољног броја оруђа тешког калибра. Поред тога изгледа, да су Бугари, водећи податке о фортификацијској јачини појединих објеката, преценили њихову вредност, што се и огледа у нападу првог периода опсаде до примирја. Тек после примирја, када се дошло до тачних података о стварној фортификацијској вредности свију објеката и када је извршена боља организација тешке артиљерије уз припомоћ Српских модерних хаубица, дошло је сасвим природно решење за један правилан напад, који је потпуно и успео.

ПОДЕЛА НА СЕКТОРЕ.

Реке: Марица, Арда и Тунџа деле целу појасну линију на 4 сектора, од којих је сваки за себе организован за самосталну тактичку акцију. Сл. 1.

Ти су сектори:

1. Северозападни,
2. Источни,
3. Јужни и
4. Западни.

I. Северозападни сектор.

Овај сектор заузима простор између леве обале Марице и десне обале Тунџе.

Овај је сектор и у стратегијском и у тактичком и фортификацијском смислу најважнији, јер је он био први на ударцу, чим су Бугари прешли границу. Према овом, и природно је, што је он морао бити и најјаче утврђен, као што ће се доцније у техничко фортификацијском осматрању видети. Отуда је било природно, што је њега било тешко нападати, те је и при организацији напада 11.—13. марта 1913. године на њему вршена само демонстративна улога напада.

II. Источни сектор.

Овај је сектор ограничен левом обалом Тунџе и левом обалом Марице. Како је окренут унутрашњости земље, јер је у супротном правцу од северо-западног сектора, он по прелазу границе са Бугарске стране није био изложен првом нападу Бугарском. Због тога је он много слабије утврђен но северо-западни сектор. Овоме је припомагала доста и јака природа топографско-тактичке ситуације.

III. Јужни сектор.

Налази се између десне обале јужног крака Марице и десне обале Арде. Исто тако као и источни сектор, и овај је био заштићен од првих налета нападних покушаја. Али је имао једну рђаву страну у томе, што му је главну одбранбену линију непријатељ доминирао својом нападном артиљеријом, јер јој је приступ овој линији у првим моментима опсаде био некако доста згодан и лак. Отуда је и лако доћи до закључка, што је бранилац ову одбранбену линију према другим секторима релативно јако утврдио и допунио у току саме опсаде.

IV. Западни сектор.

Он заузима простор између леве обале Арде и десне обале западног крака Марице. На први поглед, на њему се може уочити његова узаност, а при том некако и његова оцепљеност, управо одвојеност обема овим рекама, од главне одбранбене линије форова суседних сектора. Он се управо, наслања на зону предњих положаја суседних сектора. У томе баш и лежи његова тактичка превођ, јер и да га је најзад заузела (а то је и могла) Српска Дунавска дивизија II позива, ипак га неби могла одржати у својој власти, јер је са појасне линије форова и утврђења и батерија суседних сектора, тучен силном унакрсном ватром. Из овога се да лако закључити, да кад би нападач овај сектор и заузео тврђава неби још пала, па чак не би била и угрожена.

Но с друге пак стране овај би сектор будући у рукама нападачевим, врло много олакшао операције у нападу на ма који суседни сектор, јер, разматрајући га и топографски и тактички, он би дао могућности нападачу, да ставља под анфиладну ватру читаве делове положаја једног или другог суседног сектора. Али ипак држање овог дела од стране нападача било је илузорно. Стога га Турци нису ни утврђивали нарочитом јаком фортификацијом изузимајући једну једину тачку на Пенез-тепе-у. Но зато су га посели најбољом и најизабранијом групом: стрељачким батаљонима.

ТАКТИЧКО-ТОПОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА И ОЦЕНА ПОЈЕДИНИХ СЕКТОРА.

Општи поглед.

Варош Једрене, као што видесмо, налази се у једној равници — низини, окруженој са свију страна узвишицама, које нису ништа друго до наставци Балканских планина на северу и истоку, и Родопских на југу и западу. Стране свих ових узвишења доста су благе изузимајући оне на источном сектору, чија стрмост достиже 25° до 30° нагиба, услед чега се појављују многи мртви простори.

Гребени, што окружују варош, престављају природни положај за одбрану. Са ових се гребена терен ка вароши тако спушта, да је она споља била потпуно заклоњена од ока.

Тунцом, Марицом и Ардом цела је тврђава згодно подељена и бранилац је могао лако пребацивати са сектора на сектор потребне снаге маневрујући њима. Ово му је омогућавало довољан број zgodних прелаза (мостова) на свима овим рекама. Међутим, опсађивач је био у много горим околностима, јер он није имао довољно сталних мостова за прелаз. Поред тога, све су реке доста велике и широке препоне, које се при мало већој киши одмах и изливају, те су пребацивање трупа у циљу маневровања још више отежавале.

Читав ред могила служио је обема противничким странама као диван систем осматрачких тачака. Потпуно го и згодан релеф терена допуштао је при том добру прегледност и примену бришуће ватре.

Земљиште је глинасто, лако за рад и допуштало је израду стрмијих нагиба. Ово је било од особите вредности за браниоца, кад се има у виду и то, да је он располагао обилном количином материјала, те је због те околности и дата прилика команданту, да изведе упорну одбрану и ако је тврдиња била далеко од тога, да се назове савременом, јер је фортификацијска вредност објеката, као што је напоменуто, била скоро незнатна.

Северозападни сектор.

Карактерише се једним билом плећастог облика. Правац пружања овога била иде са северо-запада на југо-исток. Од њега се источно и западно одваја читав низ коса, које су у исто време згодне одбранбене линије, те на тај начин образују и фронт појаса ка северозападу на овоме сектору. Косе, што се спуштају према северо-истоку стешњене су речицом Маслат Дере, те су због тога оне и кратке.

Главна одбранбена линија повучена је по једном гребену од Казан Кјупру на Шајтан Тарлу. Овај гребен са главном линијом одбране није тако маркантан, што тактички даје једну особиту корист, јер ако се изведе добро маскирање овај би гребен дао изврсни заклон за иласирање артиљерије.

Источни сектор.

Он се карактерише читавим низом прилично уских но при том скоро паралелних коса, које се пружају правцем север—југ, но уочљива је маркантност у погледу удаљености ових коса, јер су све оне према северу спојене једном гредом, која образује праву вододелницу између речица што теку на југ ка Марици и потока Праводишнице.

И овај је сектор потоком Праводишницом и селом Арнаут-Кјојом подељен на два пододсека:

северни, који се налази на северу од овога потока и јужни, који се простире јужно од поменутог потока.

Северни пододсек има на свом крајњем северном делу више карактер равничаст док му је јужни део веома стрм. Јужни пак пододсек, завршујући се на Марици, чини један гребен, који се пружа у правцу од севера ка југу, спуштајући се при том ка непријатељу доста стрмо. Овим стрмим странама простирао се водовод, који је снабдевао Једрене пијуком водом.

Тактички овај одсек је врло јак, па да је још и фортификацијски био добро уређен, важност би му се тактичка особито потенцирала.

Главна линија одбране налазила се на гребену, који је просто приљубљен уз варош. Овај гребен има прелом под правим углом због чега се природно појављују два фронта одбране: северни и источни. Они су се спојили на месту званом Ајваз Баба, где је теме правога угла.

Кад се тактички расмотри овај топографски створ овога угла онда је лако видети, да је он и по самој својој природи врло згодан за изршење концентрације напада у том правцу, као што је у ствари и изведено. Овоме је пак ишла на руку и природа нападачевога положаја, који се према целом овом делу пружао обухватним правцем према углу Ајју Јолу—Ајваз Баба—Таш и допуштао центрисану и анфиладну ватру целокупне нападачеве артиљерије. Из свега овога види се знано превага нападачева положаја према браничевим, који је једино, разматрајући га топографски, имао добру страну прегледности према северу.

Како је цео гребен браничев узан а при том и доста пада у очи, то није имао довољно места по дубини за пласирање артиљерије и развијање трупа у опште. Због тога је овај гребен са свима својим фортификацијским објектима и батеријама нудио нападачевој артиљерији одличну мету, лако уракливање и сразмерно малу зону тучења по дубини, што је нападачу све добро дошло. Међутим браничева

артиљерија, на овако уском гребену, лако се одавала блеском при гађању, што је поред тога било и природно, јер се овај гребен на целом свом пространству стрмо спуштао ка Тунци, те се артиљерија за директније гађање (сем мерзера) морала пласирати уза сам гребен, због чега је и била природна последица откривање ових батерија помоћу блеска.

Јужни сектор.

Карактеристика његова састоји се у незнатној топографској променљивости. У главном, може се рећи, он чини једну благо нагнуту падину, која почиње од Картал Тепе-а па се тако спушта до у равничасто међуречје Марице и Арде.

Нападачеви положаји, почев са Картал Тепеа, доминирају у опште како предњом тако и главном одбранбеном линијом.

На овој главној одбранбеној линији нема таквих теренских неравнина, које би могле дати заклону од ока и где би се могле поставити батерије. Једино би се могао имати у виду угиб, у коме је смештена била Демердешка група, но и он посматран тактички и топографски био је плитак и пре се могао применити као нека врста маске, него ли као заклон. Због овога је на овоме сектору маскирање врло вешто изведено.

Западни сектор.

Као што је споменуто овај сектор због своје издвојености припада предњој одбранбеној линији.

Цео северни део овога сектора испуњује са свим стрм и потпуно го гребен, који се простире правцем запад-исток и допире чак и иза села Мараша. Ка југу спушта се благо у равницу, која је испуњавала други део овога сектора. Према Марици пак овај се гребен спушта стрмо. Први његов део, пошто је доминирајући, важнији је. На њему је због тога израђено једно утврђење привременог типа за дејство ватром у све стране, што значи да је било потпуно осигурано од јуриша. Добра му је страна

што се врло тешко могло уочити. Једино га је лако одавала жичана препрека, која је била израђена на фронту у два појаса, који су се лако могли видети.

Нападач је имао згодније положаје за пласирање артиљерије, међутим бранилац је у том погледу стајао горе, јер је имао мало ових положаја. Па и то, што их је имао, више су били незгодни и неповољни него згодни и повољни.

Долина је по браниоца била згодна, јер је имала добро поље дејства са јако брисаним простором, док је са коса дејство било неповољније, али је удоља између ових коса иудила згодан правац за фланкирање са општег гребена, на коме су се оне сучељавале.

ОПШТА ТАКТИЧКА КАРАКТЕРИСТИКА.

Као једна општа тактичка карактеристика свију сектора могла би се узети потпуна откривеност, јер нигде није било ни већег ни мањег комплекса шума или растиња. По гдекоје пак дрво усамљено или дудовњаци малог пространства то је све, што би се могло урачунати у растиње, које се поглавито налазило дуж речица или потока. Комуникациска мржа врло слаба и неразвијена. Једина добра комуникација је она, што од Софије и Пловдива преко Мустафа Паше пролази кроз Једренску тврђаву и иде за Киркилис и Цариград истим правцем, којим и једна једина жељезничка пруга.

Што се пак тиче појединих сектора може се рећи, да је северо-западни сектор према општим топографским условима, тактички био врло јак и врло згодан, али му техничко фортификациско уређење није било најсавршеније. И бранилац је ову рђаву страну главне одбранбене линије допунио тиме, што је на овоме сектору одлично искористио предњу линију положаја одвојивши је доста згодно од главне линије, те је на тај начин заштитио са ове стране варош од бомбардовања. Са главне одбранбене линија предња је линија врло добро пот-

помагана артиљериском ватром. Поред тога и комуникацијска мрежа на овоме сектору доста је развијена.

На западном сектору Папаз Тепе, по своме топографском створу и тактичкој ситуацији, давало је само по себи врло згодан тактички положај. Ово скоро исто вреди и за јужни сектор, где је Картал Тепе имало одличну тактичку ситуацију.

Источни пак сектор, и ако је топографски имао приличну згодну ситуацију, ипак је техничко и фортификациско уређење његово било врло слабо, јер није било довољно заклона против шрапнеле ватре а препрека од жица била је врло неправилно изведена. Ово је у главном и узрок, наравно, у вези са поменутом тактичко топографском ситуацијом, што је најзад овај сектор изабран за напад, јер је због повољне тактичке ситуације код нападача постигнут и потпун успех.

СИТУАЦИЈА ФОРТИФИКАЦИСКИХ И ТЕХНИЧКИХ ОБЈЕКТАТА.

Тактична и техничка одлика ових објеката.

Једрене је од вајкада престављало тврдињу. За време Руско-Турског рата 1877-78. године ова је тврдиња имала један појас форова привременог типа на броју 26. Они су били готово једнога истог типа. Неки од њих преправљени су. Па ипак они су престављали објекте са високим бедемом и травезама, који јако падају у очи својом рељефношћу. Од ових 26 објеката њих 5 су готово сасвим запуштени или сасвим порушени. Остали објекти означени су као форови, ма да то име у правом смислу речи не заслужују.

Њихова удаљеност од вароши износила је највише од 6 до 7 км., а растојање између њих је око 3,5 километара. Главни бедеми форова удешени су били поглавито за дејство артиљерије а за стрелачку борбу удешаване су већином гласије и сак-

ривени путови. У ограниченој је пак само мери поред топовских места био удешен грудобран и за дејство пешадије.

Спољни ровови опкољавали су већину ових објеката служећи поглавито као материјални део за насипање бедема а скоро никако као препрека. Одбрана пак ровова било помоћу фланкирања или са бедема или из капонира била је могућа само код ових објеката и то само за поједине њихове делове, ескарпе и контрескарпе биле су са природним нагибима.

Ровови су били већином дубоки преко 5 метара, те су због тога за време саме опсаде служили као згодно склониште за поједине трупне делове. У неким од њих били су чак и шатори постављени.

Оруђа на бедему била су одвојена траверзама, у којима су били подигнути дрвени блиндажи.

Поједини објекти, форови, као што је био фор на Ајваз Баби нису ни имали спољнег рова.

Улаз у форове маскирао се полукружним насипом, који при том није био удешен за одбрану. Па пошто нису ни леђобрани удешени за одбрану, то се у опште са позадне стране ових форова није могло ни надати каквом дејству ватре.

Положај пак ових старих форова на доминирајућим тачкама био је у толико повољнији, што се са њих указивала особита прегледност на све стране.

У међупростору између форова није било никаквих нарочитих уређења. У оваквом стању тврђава је остала све до 1885. год. Преправка пак извршена је само у томе, што су дрвени блиндажи били замењени казематираним траверзама са циглом и по форовима биле су подигнуте касарне од цигаља.

По извршеној преправци ови форови имали су бедем (грудобран) висок 2.5 до 3.5 метара а дебео 6—7—8 м. са рововима ширине 12 м., дубине 4 м. но без икаквих уређења за њихову одбрану. Дебљина цигљаних сводова била је 60 до 70 см. На маскирање није обрађена апсолутно никаква пажња.

Тек 1908. године Једрене је привукло пажњу Турака, када је пројект за преправку састављен по инструкцијама Фон дер Голца. Но за остварање његово било је потребно неколико година, који се рок још више отегао због несагласности међу самим турским инжењерима. Па ипак при свем том нешто је урађено на овој преправци. С обзиром на модерна начела утврђивања, артиљерија за даљну борбу избачена је са бедема и пласирана у израђеним батеријама на међупростору између форова. На тај начин батерије су образовале главни борбени положај у вези са одбраненим линијама за пешадију и препреком од жица. У том случају стари форови служили су само за блиску одбрану отпорних тачака, те су зато топовска места у њима преправљена за дејство пешадијом и митраљезима. Иначе ништа више на њима није преправљано.

По подацима Бугарским, које су они прикупили преко својих повереника Једренска тврђиња 1911. године престављена је на карти 1:20000 са еквидастанцијом 5 мет. На овој карти види се један круг од 30 утврђења од којих су 26 редути а 4 нова, међу којима је један са бетонираним постројима и бодљикавом жицом. На међупростору између форова били су стрељачки заклони са саобраћајницама.

Осим тога било је и 74 батерије, од којих су 8 типа сталног са бетонираним постројима, а остале пак привремене или земљане конструкције и са лаким блиндажима. Барутни магацини били су делимице од цигаља, делимице од дрвета а било их је и бетонираних.

На северозападном сектору, за који су Турци држали да ће бити главни нападни фронт бугарски, подигнути су форови на Казан Тепеу и Јаш Тепеу по типу солиднијих објеката. Ове су тачке биле почете у типу отпорних центара за блиску борбу, и састојале се из групе стрељачких заклона, екраништа и саобраћајница.

Профил ових нових пешадиских објеката био је типа троугластог.

Но препрека од жица није била само у рову већ је на многим местима била избачена испред њега.

На целом овом поменутом одсеку била је израђена свега једна једина отпорна тачка из групе стрељачких заклона, која је са свију страна била опкољена жицом, те је на тај начин уређена за самосталну одбрану.

На неким деловима сектора извесни предњи положаји утврђени су били у типу пољске фортификације помоћу редута и стрељачких заклона.

Када је Једрене 13. марта 1913. год. пало дала се прилика, да се о правом стању ствари на лицу места провере сви доводе поменути подаци.

Тактичко топографска оцена терена тврђаве изнесена је, те остаје само, да се овде опише стање фортификациских објеката с обзиром на:

1. Организацију тврђаве у опште на поједине појасне линије и језгро;
2. Организацију сваке појасне линије; и
3. Организацију елемената појасних линија и језгра.

I.

ОРГАНИЗАЦИЈА ТВРЂАВЕ У ОПШТЕ.

И једренска тврђава, као и све тврђаве, заснована је на принципу утврђивања једног места стратегијски важног помоћу појединих линија одбране познатих под именом појасне линије фортификациских објеката.

На први поглед може се рећи, да је једренска тврђава имала једну једину линију форова и осталих фортификациских објеката. Друге линије форова или линије одбране и утврђеног језгра није било сем на северо-западном и источном сектору, као што је већ поменуто. Разлог томе треба тражити само и једино у топографском створу уну-

трашности тврђаве. И заиста, ако се посматра топографски створ видеће се, да се друга линија не би могла формирати баш због незгодног теренског склопа унутрашности тврђаве како је логор *de facto* постојао.

Према свему овоме једна једина линија форова преставља и прву и другу појасну линију форова и утврђено језгро. Ова линија била је дакле једина и главна линија одбране.

Да је ова главна линија одбране избачена за 3—4 километра унапред онда би ова појасна линија форова, која је већ постојала, морала играти улогу друге линије одбране. Овако пак, како је тврђава у ствари постојала, друге линије одбране није ни било.

Пред главном и једином линијом форова налазила се на два до 3 километра једна организована и пољском фортификацијом утврђена одбранбена линија, око које се за све време опсаде и водила борба.

Утврђено језгро није постојало. Чак шта више ништа није ни предузимано, да се бар колико толико припреми и заштити варош од бомбардовања, пошто је опсађивач тукао и саму варош из дугачких опсадних топова. Но с једне стране, у колико топографски створ самог језгра и непосредне околине његове није допуштао уређење овога језгра, у толико је пак с друге стране, тај исти непосредни топографски створ па и онај даљи, све до линије форова, потпомагао, јер су језгро скоро потпуно скривали од ока опсађивача, те је он, и ако га је бомбардовао, тешко могао осматрати и дејство бомбардовања са земље. Због тога ово бомбардовање није ни могло бити тако тачно и са јаким ефектима рушења, изузимајући наравно онај морални осећај, који је нема сумње на становништво силно утицао.

II.

ОРГАНИЗАЦИЈА СВАКЕ ПОЈАСНЕ ЛИНИЈЕ.

А) Организација главне линије одбране.

Главна линија одбране од вароши (језгра) удаљена је местимично од 4-5 до 5, 6 па и 7 километара. Обим ове линије форова износио је око 37 километара.

Форови су типа полу сталне фортификације. Њихов недостатак за потпуност одбране, где би они служили као прави ослонци једне добро организоване одбранбене групе, лежи у сувише јакој рељефности. Због овога они нису ни спремани као отпорни центри, већ се ова незгодна страна њихове велике рељефности парирала организацијом стрељачких заклона у правцу фасиних ровова користећи и саме контрескарпе као стрељачке заклоне. Услед овог никаквог или врло слабог искоришћавања самих форова за борбу, они су бар врло згодно употребљени за становање посаде или као ручни магацини. Но због своје мале пасивне отпорности зрну модерног наоружања они нису бозна како могли пружити обилну припрему за ове поменуте циљеве, јер кад год их је модерно зрно нашло, пробијало им је дуварове или сводове казаматираних касарни или магацина.

Стрељачки заклони подигнути у продужењу форова и у непосредној њиховој близини врло су згодно примењени на терену у циљу што бољег стављања предтерена под ватру фронталну и унакрсну или бочну.

Овај систем стрељачких заклона у близини форова са применом и саме гласије дао је местимично одличну организацију блиске одбране форова. Поред тога овај је систем браћен врло добро и ватром пољске артиљерије, која се налазила пласирана у непосредној близини иза њих на 100 до 300 метара. Спреда су пак били ојачани применом препреке од жица.

На свима секторима прве и главне линије одбране Турци су имали и истакнуте положаје на предтерену тврђаве. Те положаје су утврдили и организовали за јаку одбрану. Тако: на северо-западном сектору били су истакнути утврђени и поседнути положаји код Кадин-кјоја Екмекчи-кјоја и Јучте-пелера; на источном сектору код Маслака, Мал-тепеа, Мезартепеа и Демиркапуа; на јужном сектору они код Памуксјурти, Такар Бајира, Карталтепеа и Демердеша, и на западном сектору на Папаз Тепеу, ма да се строго узев, цео западни сектор може сматрати као један истакнути положај браћен добро са јужног а нарочито северо-западног сектора, јер је он био у висини њихових истакнутих положаја.

Док је пољска артиљерија примењена за блиску одбрану, управо за потпомагање одбране из оног система стрељачких заклона око форова, дотле су батерије тежега калибра, које су се такође налазиле у непосредној близини позади форова (на 200 до 300 метара), намењене биле за вођење даљне артиљеријске борбе.

Све ове батерије и форови везани су били једном доста добром жељезничком пругом уског колосека.

Карактеристично је, да ни један фор није са својим системом примењених стрељачких заклона удешен за одбрану у све стране. Једини изузетак у овоме смислу чини једно плитко пољско пешадишко утврђење испред Демердешке батерије № 64, чија је посада износила један вод.

Из свега овога да се закључити: *да ова једина и главна линија форова није била уређења у виду организованих ошпорних шачака, како би се могла заиста водити упорна одбрана и ако који од делова фронта буде пробивен. Јер организација ошпорних шачака или ценшара, или још боље рећи чворова даје могућности, да се извесне шачке на одбранбеној линији држе, и служећи као пиво одбране допуштају, да се резервама може маневровати у*

циљу одбијања непријатеља и поновног заузимања изгубљенога дела на линији одбране.

У овоме и треба гледати сву штетност од овакве право организоване линије одбране, јер је довољан јачи и озбиљнији продор само на једном делу каквога сектора, па да овакав неуспех повуче за собом не само пад целог сектора већ и катастрофу целе тврђаве, управо пад целе тврђаве, пошто није било организације отпорних центара на главној линији форова, јер строго узев друге линије форова није ни било. И једно и друго одмах по пробоју браниоца принуђује на предају а нападачу пружа просто парадно маршовање у језгро тврђаве, варош.

Блиска артиљериска одбрана самих форова састојала се већином у одбрани спорометним топовима, чија тактичка употреба због несавршених конструктивних дата није била на висини свога позива, јер нити је допуштала брзину ватре нити могуће прикривено дејство ове ватре. Поред свега тога ове су батерије биле постављене скоро у линији тешких оруђа, док су брзометне батерије биле употребљене већином за одбрану предњих положаја.

Даљња артиљеријска одбрана вођена је из батерија, које су биле постављене или на самој линији форова или испред њих на један километар. Као заштиту имали су испред себе пешадијске стрељачке заклоне, који су обоје били заштићени мрежом од жица, те је све ово представљало праву и јаку заштиту ове тешке артиљерије.

В) Организација друге линије одбране и утврђеног језгра.

О организацији друге линије одбране, као засебне целине у целој тврђави и утврђеном језгру не може ни бити говора, јер их у ствари није ни било, сем оног малог изузетка поменутог код северо-западног сектора. Стога на овоме месту треба споменути једну нарочиту врсту организације, која се састојала у примени читавог низа средстава пољске фортифика-

кације, која ће готова за сва времена у ратовима играти увек главну улогу и која су употребљена испред главне линије одбране.

Строго узев и главна одбранбена линија форова од језгра тврдиње, управо од вароши, није била довољно удаљена, те да буде заиста заштита њена. Стога је и сасвим природно, што су Турци претпостављали организацију предњег добро утврђеног положаја овој главној линији одбране, где су били форови и тешка артиљерија. *Они су дакле сву тежину одбране пренели на ову организовану предњу линију одроне, која је и одиграла скоро пошуну улогу главне линије одбране за све време оосаде шврдиње.*

Ова предња линија одбране, истакнута од главне линије форова за 2 до 3 километра према конфигурацији терена, била је организована чисто у систему пољске фортификације ојачане доста слабо препреком од жица, подигнутом помоћу дрвеног коља а имајући још при том и недовољну ширину појаса, јер је износила свега око 4 метра.

Блиска одбрана ове предње истакнуте линије одбране добро је потпомагана пољском брзометном артиљеријом.

Једино на северо-западном сектору постајала је друга линија одбране, која се састојала из 3 стара фора: Башјук Тепе, Кемер Тепе и Ешел Тепе, ново пројектованих и неколико батерија полусталног типа, које су постављене тако, да су могле тући међупростор (око 3 километра) између групе Карађос-Тарла и Шајтан-Тарла.

Најзад на овоме сектору постојао је у неку руку чак и редут положај у лицу фора Хадирлика или Ил-дирма на 1-5 километар од вароши а у близини места истога имена. У овом фору био је стан главно командујућег Шукри Паше.

Сувише јака препрека од жица дуж целог фронта сектора потпуно је кочила офанзивне покрете, јер у њој није било ни једнога пролаза за испад.

На тај начин ова препрека од жица била је потпуно пасивног карактера.

Из личног осматрања на свима секторима по паду Једрена може се рећи: Главна одбрана од стране Турака исказана је у шоку шродневне бишке 11.—13. марта 1913. године само на овој испакнутој одбранбеној линији. Са главне пак линије одбране, шј. са одбранбене линије форова, уређених помоћу стрелачких заклона, једино на источном сектору дао је бранилац један добро организовани пешадијски ошпор а нарочито на самом месту пробоја, где су Бугари ошворили Једренске капије између Ајвас Бабе и Ајци Јолу. Онај који је имао прилике да одмах по паду Једрена обиђе целу његову тврђаву и даосмотри све положаје и све радове увериће се о овоме, ако се пошсеши, где је и на ком делу линије форова могао видети највише испалених пушчаних чаура по самим стрелачким заклонима око форова. А то је било баш на овом правцу између Ајвас Бабе и Ајцу Јолу. Ако се пође источно од ове тачке пробоја у правцу нападних бугарских фортификацијских радова видеће се и око њих приличан број избачених празних чаура. Све то иде у потврду вођене јаче одбране и напада на главној организованој линији форова. Нигде више ни на ком другом делу каквога другог сектора, није се могло наћи ни трага од празних пушчаних чаура, ма да се око многих форова могао приметити по некакав левак, који је по свежини растурене земље представљао фугасно дејство каквог гранатног зрна у току тродневног сталног дејства артиљеријског са стране опсађивача из свију калибара и на свима правцима.

Из свега доведе реченог о организацији линија одбране може се слободно извести закључак: да једна једина линија одбране, једна једина линија форова, неуређена по систему организованих ошпорних ценшара, не може бити пошашуно обезбеђена ни пошашуно јака за њихову упорну одбрану. Овако недовољно организована линија форова није обезбеђена ни против насилног напада и још мање против

једне формалне блокаде и правилног напада. Но и поред свега тога, у место да је Једрене пало још првих дана опсаде, као што Бугари тврђаху, док је још II. Српска армија била око Криве Паланке, својим: „Утрђ ше падне Одринъ“, Једрене је остало у турским рукама још пуних 5 месеци. Отпорност његову Турци су искористили одлично до последњег часа, јер су за све то време са својих 50000 људи везали две армије српску и бугарску од 5 и по дивизија са око 120000 људи. Овим је ослабљена главна Бугарска војска на Чаталци за око 70000 људи а међутим олакшала жилаву отпорност Турака пред Чаталцом.

Но и најбоља војска, под најбољим команданшом и под најбољим околностима, ако не покуша, да се пробије и помогне делове своје пољске војске, она није одиграла своју војничку историјску улогу. Моменат за испад једренске посаде у данима одлучних судара између Бугара и Турака око Луле Бургаса и Лозенграда Шукри Паша није искористио. Што је и поред тога добио име „Гази — Непобедими“, то значи, да је са гледишта Турске Врховне Команде он ипак извршио потпуно своју војничку улогу. Једино, ако је био циљ Турске Врховне Команде, да се запречи брзо и правилно снабдевање бугарске војске пред Чаталцом помоћу жељезничке пруге долином Марице у правцу Чаталце, то је онда Шукри Паша својим држањем, ма и пасивним, у Једрену, ову пругу затворио читавих 5 месеци. Шта то значи, код недовољних других добрих комуникациских средстава лако је појмити. Може бити пак и особина саме посаде није гарантовала успех каквога испада из тврђаве, од које би опсађени могао бити бачен у страну и брзо савладан на отвореном пољу, због чега неби могао постићи главни стратегијски циљ, који је баш Турска Врховна Команда желела да постигне помоћу ове једренске тврдиње.

Говорило се чак, да је Шукри Паша био неодлучан и слабих карактерних особина за једног команданта опседнуте тврдиње. По причању на њега је

утицао, поред неких официра из штаба, још и сам једренски валија као цивилно лице.

III.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЕЛЕМЕНАТА УТВРЂЕНИХ ЛИНИЈА И ЈЕЗГРА.

Пошто је, као што се видело, у главном постојала само једна одбранбена линија форова а друге линије ни језгра није ни било, то је потребно упознати се организацијом елемената ове главне линије.

Под овом организацијом треба разумети ове елементе: форове, батерије, пешадијска утврђења или стрељачке заклоне, склоништа, интервал форова, препреке, комуникације, везе за службу јављања, снабдевање водом, осветљавање предтерена, и средстава за вршење оправке појединих кварова.

Форови.

Од свију форова на целој појасној линији један једини на Казан тепеу, може се рећи, био је модерни фор типа сталне фортификације. Он је имао троугласти профил рова у коме је постављена мрежа од жица а грудобран је био израђен од бетона, где су била постављена и склоништа за посаду одговарајућег дела грудобрана у величини до једног вода. На грљанском делу, који ничим није заштићен, израђен је такође бетонирани казамат за муницију и резерву, који је за затварање имао јака и уска гвоздена врата. (Сл. 2).

Сви остали форови несавремени су, застарели и као форови просто и неупотребљиви. Једино су као што је поменуто, били згодни за чување муниције или за становање посаде. Сви су израђени од земље и имали су све одлике несавремености: високе грудобране 2.5 до 3 метра са сразмерно малом дебелином 6 до 7 метара и јаком рељефношћу. Ровови никако и ничим нису удешени за одбрану. (Сл. 3.) Траверзе редовно и без изузетка надвишавају ватрену линију грудобрана ви 1 до 1.5 метра дајући

један симптон више јаке рељефности. По траверзама били су казамати и потерне зидане каменом или циглом у обичном малтеру. Ово је исти случај са казаматима на грљанскоме бедему у близини улаза, где су камена врата често висока и над хоризонтом.

Батерије.

Оне су нешто мало савременије од форова, јер су биле не само укопаног профила, налазећи се између форова, већ су биле и беточиране. Често пак биле су израђене близу форова у типу анекс батерија. Но све ово споменуто ипак је носило тип извесне несавремености, јер су оруђа по овим батеријама била пласирана отворено на бедему, а код оних бетонираних слој бетона био је веома слаб, јер је био одмах пробијен чим би био погођен зрном из оруђа од 15 см. Дакле слабе стране биле су у: *ошкривености и слабости профила.*

На северо-западном и јужном сектору било је доста батерија израђених од бетона, али им бедеми и казематирани построји имађаху танке зидове и кровове, услед чега су после првих погодака зидови и сводови били рушени и обарани а магацини и склоништа затрпавани, због мале дебелине бетона, која је износила свега 40—45 см. сл. 4. и сл. 5.

Батерије пак на источном и западном сектору биле су просто земљане.

Оклопних кула или каквих казематираних построја за дејство оруђа из њих није било нигде.

а) *Оруђа пољских башерија* већином су била пласирана по утврђењима артиљеријским израђеним у земљи. Брзометни пак топови дејствовали су из амбласмана. Људство и муниција склањани су по склоништима израђеним у близини батерија или по самим амбласманима. Склоништа су заштићавана покривком кровова од дрвета и земљом или и таласастим блехом. Но свуда су исказивала малу отпорност против погодака, јер су готово увек била рушена, ако је само у њих погодило какво пуно зрно.

б) За башерије шешких оруђа израђиване су земљане а и бетонирани батерије са бетонираним платформама. Бетон грудобрана оваких батерија био је дебео 1 м. Све траверзе између оруђа биле су бетонске и шупље. Затваране су скоро све гвозденим вратима а кров им је заштићаван сводовима од таласастог блеха јачине око 40 до 50 см. и насипом земље над њима висине око 1 м. Под траверзама била су или склоништа за људе или магацини за муницију.

У опште узев слој бетона био је слаб како у зиду тако и у своду, јер су га разорна зрна 15 см. хаубице рушила, чим га погоде.

Код батерија израђених од земље за склоништа коришћен је дрвени материјал а и таласаста блех.

За управљање ватром артиљерском и командовање артиљеријом у опште на главној одбранбеној линији било је само неколико осматрачница врло примитивне конструкције.

Стрељачки закони и пешадијска утврђења.

Сви стрељачки закони, па и пољска утврђења носе тип ниског профила сл. 6. Сви су за став стојећег стрелца. Већина од њих имали су настрешнице против шрапнелске ватре. Код неких стрељачких заклона било је и бонета. Траверзе су биле већином мале и прислоњене уз грудобран. У самом грудобрану било је доста склоништа и за само посаду, а пасивни закони за резерве били су позади и у страну од активних стрељачких заклона или утврђења, за које су везивани саобраћајницама. Маскирање у опште није било најбоље изведено нити код стрељачких заклона и утврђења, нити пак код препрека а нарочито оне од жице, чији су се појасеви на далеко видели својим одсјајивањем.

Лажних објеката за обмањивање непријатеља нигде се није могло наћи.

Траса свих стрељачких заклона и утврђења правилно је изведена и повучена по терену. Затворених пољских утврђења скоро није било.

Места за митраљеске цеви, т. з. митраљеска гњезда, нису примењивана у великом обиму, већ су већином израђивана ван стрељачких заклона, односно пешадијских утврђења.

Главни борбени положај чинила је линија стрељачких заклона, пред којима се налазила препрека од жица. Одстојање стрељачких заклона од батерија и форова износило је на северо-западном и источном сектору често пута само неколико метара, а по правилу око 100 до 200 метара. На јужном пак сектору ово је одстојање износило и нешто више достижући чак и 500 метара. На овом сектору стрељачки су закони били изведени већином у виду дугачких непрекидних линија, иза којих се на 100 метара одстојања налазили краћи пасивни закони за резерве, који су били саобраћајницама везани за паралеле односно линије стрељачких заклона. На осталим секторима пасивних заклона за резерве није било, али ипак само земљиште, управо његова згодна конфигурација, давала је ове законе.

Склоништа и магацини.

Ови су били израђивани по стрељачким заклонима и пешадијским утврђењима, односно батеријама, и то за саму посаду ових објеката. Но за резерве најобилније су искоришћавани казематирани простори по форовима. Али због њихове мале фортификациске пасивне отпорности они нису били најсигурнији, јер су их пуна зрна из хаубица и оруђа 15 см. пробијали и рушили. Другим речима није била предузета одбрана форова помоћу организованих и уређених интервала.

По овим казематираним просторима били су и магацини муниције, но и за њих је била иста опасност. Из ових разлога позади линије форова, а на иначе заклоњеним просторима у мртвим угловима, били су подигнути магацини на појединим одсецима сектора. Неки од њих били су бетонирани и покривени добрим слојем земљаног насипа, те су на тај начин били одлично заштићени против бомбардовања.

И поред свега тога не може се рећи, да су ова склоништа и казематирани построји, били сигурни сем оних, који су били конструисани на нагибима земљишњим, окренутим у супротну страну од нападачеве ватре. По неки од ових одсечних магацина били су везани са стрељачким заклонима помоћу саобраћајница. Ни један пак од ових магацина у тврдињи није био погођен од стране нападачеве артиљерије, те да би се могао донети суд о њиховој пасивној отпорности. Они пак магацини на северозападном и јужном сектору, што су служили као магацини за групе батерија, били су израђени од бетона а при том везани са батеријама помоћу жељезнице.

Интервали.

Форови нису били организовани за самосталну одбрану, јер није било оних елемената, што ову одбрану чине упорном. Другим речима није била предузета одбрана форова помоћу организованих и уређених интервала.

Препреке.

Турци су као препреке употребљавали воду за поплаву, што је био случај на северном пододсеку источног сектора. Осим тога примењивали су фугасе односно мине. Но најбоља и најпрактичнија препрека била је бодљикава жица, која је примењена око целе тврдиње и у више реди. Ова је врста препреке била солидно израђена са пролазима само на извесним местима, но који су били ипак затварани крстелима, израђеним такође од бодљикаве жице и одлично брањени из појединих митраљеа.

Коље за ову врсту препрека било је гвоздено. Висина коља над земљом износила је 0.90 до 1.20 м.; у земљу је побијано за 0.60 м. Ширина појаса била је око 10 до 14 метара са 6 редова колаца и 2 метра између редова, а на местима, која су била

мање брањена или више изложена, био је још по један ред управо појас више у ширини 4 до 6 метара сл. 8.

Жица је била поглавито од јаке бодљикаве жице, но местимично нису били узвучени горњи и доњи хоризонтални редови већ само они дијагонални.

У самом почетку опсаде на неким местима се тек почела ова препрека израђивати због чега је услед хитности довршена и дрвеним кољем. На источном сектору у близини фора Ајвас Бабе чак шта више за више стотина метара у опште није ни било ове врсте препрека.

На северо-западном сектору, где је било модерних утврђења, ова је препрека од жица била особито добро изведена. На многим местима могли су се видети и појаси од 8 реди коља са променљивим висинама од 1 до 1.75 м. а на размаку од 2 м. тако, да је укупна ширина износила око 16 м., а да је нападач не би приметио била је спуштена у ров, који је био зато нарочито израђен. Но и поред свега тога жица се од стране нападача лако могла опазити, нарочито кад је сунце обасја.

Удаљење жице од стрељачких заклона износило је само неколико метара већином 30 до 50.

Што се тиче уређења предњег рова код форова за препреку од жица вреди споменути, да је као такав био удешен само ров једног јединог модерног фора на Казантепу, који је био троугластог профила. Исто је тако био удешен и брањен и ров са бодљикавом жицом на фору на Карођос табији.

За примену пак препрека на предњој линији одбране може се рећи, да је она била уређена само на источном сектору и то од бодљикаве жице мањих размара појасева, ширине од 4 до 6 м., где је коље било дрвено.

Сам пут Мустафа Паша-Једрене био је преграђен врло солидном препреком од жица са гвозденим кољем и бетонираним темељем са једним узаним пролазом.

Папаз Тепе било је такође ограђено и брањено врло солидном препреком од жица у све стране а на фронту била је жица изведена у два појаса.

Мрежа комуникација.

Кад се она разматра у главном не може се рећи, да је била најбоља. Комуникације у унутрашности тврђаве базирале су у главном на путовима, који су већ постојали. Главни путеви изведени су били у систему Макадамофом и при том били су у доста добром стању. Остала пак мрежа путова заснивала се на путовима типа крчаника, који су за време киша скоро били са свим неупотребљиви. Преко Марице био је један једини солидни мост, којим се могло резервама маневровати. Но ово се може сматрати као једна рђава страна у случају, да је нападач покушао да овај мост поруши из аероплана. Преко Тунце пак била су два моста за саобраћај.

За транспорт потребног материјала, а поглавито на северо-западном сектору, изведена је читава мрежа тврђавске железнице уског колосека система Дековиљ.

Рђава страна ове железнице била је, што је на многим местима тактички врло незгодно постављена, јер се од стране нападача на тим местима лако видела и могла ставити под анфиладну ватру а поред тога и открити сва кретања возова у разним правцима.

Главна је, да је веза између појединих сектора прилично добра преко мостова и ако су сви сектори рекама предвојени.

Сви су сектори дакле били везани једном железничком пругом уског колосека, која је ишла до некле и периферијално одмах позади форова и међупросторних батерија, чији су се огранци одвајали готово до свих важнијих форова, батерија и одсечних, односно, секторијалних депоа и магацина. Депо железничког материјала био је на северозападном сектору. На овом сектору дуж његове периферије ишао је и један обичан добро насути пут.

Организација службе веза.

Између појединих форова и батерија као и главнога стана Шукри паше у Хадирлику или Илдирму била је изведена добро организација веза каблом и ваздушним линијама. Но ове ваздушне линије нису биле нити типа сталног ни полусталног, још мање пољског, већ обичне штафле, местимично прошаране моткама, местимично телеграфским пољским моткама или стубовима са изолаторима разних врсти, па чак и са већим ролницама без система и без икакве правилности. Изгледа, да је било главно имати везу а свака формалност и правило за извођење ових веза били су споредна ствар.

Како се по паду Једрена ни у једном фору, ни у једном утврђењу, ни у једном магацину или блиндажу, није могла пронаћи и открити каква кабловска веза кроз земљу, то се мора закључити да кабловских веза подземних у тврђави није ни било.

Веза са Цариградом одржавана је једном бежичном станицом.

Ова бежична станица првобитно је била типа возећег, јер је на једној кари био апарат а на другој мотор. На овој је био само динамо а бензински мотор био је узидан у соклу казамата. Каре и бензински мотор биле су дакле у једном од казамата на гркљанскоме делу, а баш ту близу њих била је једна од катарки што је представљала антену. Друга пак антена, око 150 м. далеко ван самога фора, била је у правцу Цариграда. Обе су антене биле високе око 25 м. Између њих биле су разапете антенске жице. Све апарате и машине Турци су били искварили.

Станица је за време целе опсаде добро функционисала и стално је била у вези са Цариградом. Бугари су врло често својом једном бежичном станицом на гробљу код Мустафа Паше кварили сваки пут ове везе, чим би Цариград почео да ради са Једреном и обратно. Ова Бугарска бежична станица била је возећег типа, но како је једренска била са

већом таласном дужином, то ова бугарска никако није могла успети, да спречи телеграфисање из Једрена ка Цариграду, али су зато успешно сметали, да Једрене прими у потпуности телеграме из Цариграда. Бугарима је било тешко, па чак шта више и немогуће, да ухвате целе телеграме.

Рефлектори.

Цела трвјава била је добро наоружана рефлекторима на свима секторима и то оних од 90 см. пречника огледала са електричним осветљењем. За време примене они су постављани на једну дашчану платформу, да би могли преко бедема осветљавати предтерен. Кара са динамо машинном и мотором била би у близини и у заклону а са рефлектором везана би била каблом потребне дужине.

Да се неби места рефлектора лако открила они су врло често премештани и то већином по старим форовима или у њиховој близини. Ко се неби сећао из опсадне војске оних грдних млазева светлости у почетку опсаде Једрена и за време првих новембарских ноћи, када је ова још врло добро осветљавала чак и Мустафа Пашу, где је био стан главно командујућег ђенерала Николајева и команданта II. српске армије Ђенерала Степановића. Но мало по мало ова је светлост постајала све ређа и ређа, па све слабија и слабија, док једне ноћи за време самог јуриша на нападном фронту није пуштена врло слаба светлост, чему беше једини и главни узрок нестанак бензина за моторе.

ПОСЕБНА РАСМАТРАЊА ФОРТИФИКАЦИСКИХ ОБЈЕКТА НА ПО ЈЕДИНИМ СЕКТОРИМА.

Северозападни сектор.

Из општег стратегијског и тактичког разматрања видело се, да је овај сектор најважнији. На њега су одмах по преласку границе Бугари морали прво нападати. И сами нападни положаји ишли су томе на руку, јер су тактички повољни услови би-

ли на страни Бугара. То је и разлог, што су Турци овај сектор најаче утврдили, па је и природно, што је и број батерија на њему био сразмерно највећи и најбољи и готово су биле све бетонирание.

Сви форови високога су рељефа. Од свију сектора само је на овоме био један једини модерни фор на Казан-тепеу, на коме су и грудобран и сви казематирани построји од бетона.

На овоме сектору главна линија одбране избачена је испред линије форова. На њој је за сво време опсаде и била главна одбранбена линија код Турака. На овој је линији изведен врло добро систем стрељачких заклона са пешадиским утврђењима и саобраћајницама. Испред свију ових стрељачких заклона била је врло солидна препрека од бодљикавих жица, која је ојачавала одбрану својом пасивношћу. Но као да је ова добра и солидна отпорност ове главне одбранбене линије и сувише убедила у вредност њене пасивности, те на предњу линију пред главном одбранбеном линијом Турци нису ни обратили онолику и онакву свестрану пажњу, као што је то требало да буде, јер су косу, што води од косе 80 (Чифлик Екмекчикјој) врло слабо утврдили и посели. Нападач је увидео ову слабу страну, те се у овом правцу због тога и јаче утврдио и напад активније извео у току битке 11-13 марта. Због овога је турска пешадија пред великим отпором морала да попусти и да напусти ову косу, што је за доцније нападне операције било од знатне корисне преваге.

Што се тиче унутрашњег уређења овде је мрежа комуникација највећа, главни жељезнички депо, бечична телеграфска станица, од 5 рефлектора колико их је укупно било овде их је било три, од којих је једном на Карађос табији огледало било разбијено. Као што је познато на овоме сектору био је и стан главно командујућег Шукри Паше у фору Хадирлику.

А. Форови и њихово међусобно уређење.

У појасној линији форова налазили су се ови објекти:

Карађос Табија. (Сл. 9.) Ово је фор старога типа са карактеристичним рељефом. Грудобран му није био удешаван за одбрану већ само гласија и то само она на рову фасе. Испред гласије био је ров троугластог профила, у чијем је дну његове десне половине израђена мрежа од бодљикаве жице поред оне, која је била испод самога фора пред целим сектором. И ако је гласија удешена била за пешадиску борбу ипак нема трагова, да је овде вођена каква борба, али се на гласији па и на самом фасином грудобрану видели растурени левкови од гранатнога дејства. Исти овакви левкови примећени су и позади гркљанског дела. Поред тога на Карађос Табији и око ње видели су се и делови распрснутих кошуљица српских шрапнела. Ови делови свакако су из српске брзометне пољске артиљерије, која је отварала ватру на Карађос табију по заузећу турске предње главне одбранбене линије.

Фор је доста простран. Има 5 казематираних просторија, у којима се налазила прилична количина муниције пољске брзометне артиљерије. Спољни ров је дубок и простран. У њему су се видели трагови округлих шатора, што значи, да је посада овде становала. Оваквих трагова било је чак и на фасама.

Уза сам скоро фор налазиле су се две, тако зване, анекс батерије, наравно обе старога типа од земље и високог рељефа. Једна од њих и то лева изгледа чак као и да је спојена са фором, јер се на њега наслањала једним формалним насипом.

Казан Тепа. (Сл. 2.) Као што је већ двапут напоменуто овај је фор једини међу свима који, и по облику и по рељефности а и по конструкцији, представља тип једнога од модерних форова. Он је имао како грудобран тако и све казематиране построје израђене у бетону. Грудобран је формално спремљен за пешадијску одбрану и испод њега с места

на место била су склоништа за по 5 до 6 људи. Местимично су џакови с песком служили за облагање унутарњег нагиба грудобрана. Испред грудобрана је ров троугластог профила у чијем је десном делу била препрека од жица. Одмах иза грудобрана били су казематирани построји за муницију и становање посаде. Сводови су им били од таласастог блеха и бетона. Врата су била челична и уска а на задњој страни зида ових казематираних построја израђене су биле пушкарнице за одбрану гркљана. На левом крају фора био је митраљез система Норденфелд са 4 цеви калибра 25 мм.

Једна од највећих мана и овога јединог модерног фора била је та, што је он био и сувише рељефан, јер се са стране опсађивача могао видети тако рећи са сваке тачке. И да је био и врло добро маскиран ипак га је, према самом положају, на коме је био, врло лако било открити. Због тога је он био добра мета и у даљној и у блиској артиљеријској борби.

Казан Кјуру. Ово је управо јаче пољско утврђење, чије су фасе на доста брзу руку уређене за стрељачку борбу. Но на њему нема испаљених пушчаних чаура, да би се могло закључити, да је и овде вођена пешадиска борба. Овде се видео један заклон у десном његовом крају гркљанскога дела, где је био смештен рефлектор, чији мотор за производње електричног осветлења био позади у заклону на 80 до 100 м. Рефлектор је био разбијен и покварен, што су Турци свакако учинили приликом уништавања свега материјала у опште у тренутку пада Једрена.

Испред овога утврђења налази се један ћувик, који је био окружен са свију страна мрежом од жица. На предњем његовом нагибу били су стрељачки заклони за став клечећи и у њима два гнезда за митраљезе. На задњем делу ћувика био је један широк ров, у коме су се налазили трагови од логоровања. Око свог ћувика није било трагова нити од гранатних зрна нити се могла видети по која од

шрапнелских распрснутих кошуљица српске артиљерије, што значи, да се у овом правцу није дејствовало.

Позади ових форова појасне линије били су форови Хадирлик и Чај тепе, чији је грудобран био јако опао али је имао осам казематираних травераза, од којих је једна била порушена.

В. Стрељачки заклони.

На делу фронта Карађос табија Казан Кјупру били су стрељачки заклони испред линије батерија на 50 до 200 метара. Они нису били израђени у једној једноставној линији већ су били кратки и у њима се налазило доста лаких склоништа. Из њих је била одлична бришућа фронтална ватра, а испред свих њих је била препрека од жица у једном непрекидном појасу ширине од 10 метара, који је у долини Марице био ојачан још једним појасом од 4 метра.

И у овим заклонима нема трагова од дејства пешадиске ватре нити из њих нити против њих.

На делу пак ових стрељачких заклона испред Карађос табије па до Тунџе удаљење њихово било је веће него оно испред Казан Кјупру и близу Марице. И на овом северном делу стрељачких заклона испред Карађос табије није било трагова од ма каквог пешадиског напада.

С. Батерије.

У циљу што боље прегледности све батерије по секторима ређале су се по њиховим бројевима, који су по реду означени на плану, на коме су врло тачно престављени. При овоме је вредно споменути нарочито оне батерије, код којих је било извесних промена за време борбе, или које су својим тактичким положајем, конструктивним обликом, или техником гађања захтевале што боље објашњење.

Батерија № 1. је била пред фором Хадирликом подигнута за 4 пољска топа.

Батерија № 2 налази се на гребену и конструисана је за 6 пољских спорометних крупових топова. Подножје њено од бетона је. По свему изгледа, да она није дејствовала. Имала је за задатак да ставља под ватру препреку од жице пред собом. Због овога у том правцу стрељачког рова није ни било.

Једна земуница у близини батерије, која је била покривена таласастим блехом, разрушена је једним артиљеријским зрном.

Батерија № 3. Подигнута је за 4 топа 12 см. крупова модел 1881 год. Она је била бетонирана и топовска рамена била су у висини гребена. Правац гађања био је ка Папастепеу. По паду Једрена Турци су повредили уста цеви на сва ова 4 топа.

Батерије № 4 и 5 конструисане су за по 4 топа калибра 12 см.

Батерија № 6. Конструисана је са 6 дугачкх 12 см. крупових топова на градском лафету. Израђена је од бетона. Била је близу гребена дефилована од прилике за 1 м. Око ње нема никаквих трагова, да би се могло закључити, да је гађана са стране српске артиљерије.

Батерија № 6 Б. Она је подигнута за 6 пољских оруђа, која су изгледа уклоњена у последњем моменту. Дефилована је за висину коњаника. Око ње врло близу видели су се трагови од 3 зрна артиљериска.

Батерија № 7. Она је подигнута за два дугачка 12 см. крупова топа на градском лафету и за 4 15 цм. хаубице на градском лафету мод. м. 1886. Била је бетонирана. Ма да је била прилично удаљена од гребена ипак није дубоко дефилована. Нема трагова, да је била гађана.

Батерија № 8 А. Налази се одмах десно и у напред од батерије № 7. То су управо ампласмани за 6 пољских топова из којих се свакако није ни гађало.

Батерија № 8 Б. И она је за 6 пољских топова. Она је само боље изведена. По траговима чаура

види се, да је из ње гађано, но нема трагова, да је и на њу гађано од стране српске артиљерије. Обе ове батерије постављене су на гребену уз шибље, које се овде налазило, те их је у неколико и маскирало.

Батерија № 9. Израђена је у бетону за 6 мерзера 21 см старог модела. Јако је дефилована, но није гађана. Пред њом је воћњак, који јој је служио као добра маска.

Батерија № 10. Постављена је за 6 дугачких 15 см. крупних топова на обалском лафету. Бетонирана је и маскирана засађеним дрвцем, но нема трагова, да је гађана.

Батерија № 11. Постројена је од бетона за 6 хаубица 15 см. модел 1903 крупове. Врло је добро дефилована, но није гађана, јер нема око ње никаквих трагова.

Батерија № 12. Подигнута је за 6 дугачких 15 см. крупних топова на обалском лафету. Од бетона је, добро дефилована, но није било трагова, да је и гађана.

Батерија № 13. Она је укопаног профила за 6 пољских спорометних топова. И ако је била на гребену ипак је добро маскирана шибљем, но нема трагова да је била гађана.

Батерија № 14 подигнута за 6 тешких топова кал. 15 см.

Батерија № 15. Она је била конструисана за 2 десна топа 12 см. дугачка крупова на обичном лафету модел 1881 и 2 лева пољска брзометна топа. Ова батерија нема правилан облик, већ је прилично развучена тако, да је десно крилни топ у предњем рову старе батерије № 6, а леви вод постављен је готово уза саму препреку од жица, те му на тај начин чувао леви бок. Трагови од пољских шрапнела српске артиљерије око ове батерије доказују, да је на њу дејствовано.

Батерија № 16. Она представља један стари објект фортификациски са траверзама, које су задане од камена. На њој се виде три топовске табле,

но трагови од заравнивања ових табли и прагова доказују, да су свега два топа извођени за дејство и то вероватно топови градског типа. На једном крају ове батерије био је постављен један рефлектор, но он је сав изгорео и разлупан.

Батерија № 17. Слична је батерији № 16. у десном крају њеном видео се један рефлектор, доста добро очуван. Правац његовог дејства изгледа, да је био Јуч Тепелер.

Батерија № 18. Постављена је на гребену за 6 пољских спорометних топова и добро је маскирана шибљем. Пред њом је препрека од жице на 180 до 200 м.

Батерија №: 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 и 26 окренуте су правцем ка северу.

Око фора Чај Тепеа налазе се 4 батерије врло добро заклоњене. Због овога изгледа против њих није ни било дејства, јер нема никаквих трагова од српских зрна. Те су батерије: А, В, С, D.

Батерија А налази се иза самог фора, у њој су била два брзометна топа 15·5 см. Она је врло добро дефилована. Топови су били покварени.

Батерија В пласирана је у удољници иза батерије А. Ово су управо ампласмани израђени за гађање у правцу Доудџароса. Но овде није ни било каквих оруђа, што значи, да одатле вероватно није ни дејствовано.

Батерија С. Она је десно од фора и то на самом гребену. И она представља 4 ампласмана врло вероватно за пољске брзометне топове. Но и овде није било топова.

Батерија D. Овде су израђена два ампласмана за два брзометна топа 10·5 см. Правац гађања био им је ка Папастепеу. По траговима изгледа, да је одавде дејствовано, но топова није било. Врло је вероватно, да су ова два топа гађали час из батерије А час из батерије D премештајући се, односно маневрујући.

D. Магацини за муницију.

На овом сектору магацина за муницију било је у највећем броју. Скоро сви били су на борбеној линији, израђени од бетона и заштићени дебелим слојем земље. Поред свих њих пролазила је помента железничка пруга уског колосека.

Општи поглед на северозападни сектор.

Као што је споменуто овај је сектор био најважнији и најачи. На њему се имао очекивати први напад при стратешком развоју бугарске војске и при прелазу граничног фронта. Но овај је сектор баш на главној линији врло мало трпео од артиљеријске ватре. Због тога су батерије са овога сектора врло мало дејствовале сем оних око Караџос табије, где се највише и видели трагови од шрапнела српске артиљерије.

Што се пак тиче какве упорне одбране на главној линији форова, то се не може рећи да је ње било, јер никаквих скоро трагова о томе нема. Препрека од жица и трагови артиљеријског дејства по стрелачким заклонима свакако да би то обелоданили и доказали. А зна се врло добро, да су делови српске тимочке дивизије I позива дејствовали у овом правцу наступајући још одмах другог дана по почетку битке, што потврђују дејства српске артиљерије, чији се трагови виде далеко иза ове линије одбране, па чак и око Караџос табије, па и на самој њој и у њеној позадини. Исто то види се и око Екмечик-јоја, где је напад задржан артиљеријском ватром из батерија са линије форова. Но не може се рећи, да ово важи и за напад на део сектора на северу преко Јуч-тепелера.

Источни сектор.

Када Бугари не моглоше узети Једрене првим налетом у првој половини октобра 1912. године, када их стадоше по скупу цену дејства око заузимања и савлађивања главних нападних етапа за

формално постепено опсађивање Једрена у току последње недеље октобра месеца и три недеље новембра, бугарска главна команда опсаде предузела је штудију и припрему за напад. Када овај припремљени део напада после примирја од 21. јануара 1913 године до краја фебруара не донесе никакве успехе, дошао је природно последњи акт: напад на онај део тврђаве, који је тактички нудио најбоље услове а међутим фортификациски био је врло слабо припремљен.

Напад са источне стране на делу источног сектора тактички је пружао најбоље користи, јер су донекле и форови и батерије и предња линија одбране на страни браниоца били доста слаби, а топографски и тактички услови на страни нападача били су доста повољни за успех.

A. Форови.

За њих се може рећи да нису спремани и уређени као форови. Код неких од њих контрескарпарова на фаси уређена је за дејство пешадиском ватром. Прегледност и брисаност према десном крилу била је много боља. На левом пак крилу велика је стрмост нагиба, где је било и многих мртвих простора. Због овога на левом крилу, а нарочито према северном нападном фронту, поље дејства било је врло мало.

У висини форова израђена је прилична маса стрелачких заклона, који су управо везивали све форове. На неким местима они су се сливали са контрескарпама ровова на фасама форовским. Местимично су пак истурени на 30 до 100 метара наравно како је то терен диктирао. Сви ови стрелачки заклони везани су саобраћајницама са пасивним заклонима израђеним иза гребена или негде у позадини заклоњено.

Пред целим појасом форова (само не пред батеријом М. 39) израђена је била солидна мрежа од жица. Ваља приметити, да је жица добро примењена

баш на оним местима, где су били мртви углови и небрањени простори.

Предња линија одбране израђена је само према источном делу сектора, јер су према северном делу падине врло стрме а терен подводан, пошто су Турци поток Праводишницу нарочито у ту долину одвратили, те је он поплавио. Због овога Турци нису нашли за потребно да предњу линију избаце преко овог потока. Изгледа, да су мислили, да је део фронта Ајваз Баба—Кајалик неприступачан а при том и особито јак. Ову предњу линију одбране сачињавали су низови стрељачких заклона. Но они су били израђени врло небрежљиво и много горе од оних на главној форовској линији одбране. На њој је било врло мало пољских брзометних батерија. Било је само амбласмана за 4 батерије од по 6 топова. Пред стрељачким заклонима на овој линији препрека од жица била је несолидна и махом од дрвеног коља а при том мале ширине, те их је и сама артиљеријска ватра рушила отварајући у њима бреше.

Што највише пада у очи то је, да ни на овоме источном сектору, ни на главној форовској линији одбране, ни на овој предњој линији нигде није било уређеног каквог отпорног центра за одбрану у све стране.

Што се пак тиче постављених батерија на самој главној линији форова оне су све биле типа привременог и позади линије, форова на 50 метара.

Сви форови на овоме сектору били су на самој главној одбраненој линији. У њима су били поред магацина за муницију и склоништа за људство.

Форови иду почев од крајњег левог крила овим редом:

Кајалик. Овај је фор био затворен са свију страна но без рова, јер је постављен на месту са врло стрмим падинама. Не може се рећи, да је био способан за одбрану. У подножју самога брда, где је фор, била је разливена вода на приличној про-

сторији, што је свакако служило као једна добра пасивна препрека. (Сл. 10).

Нови Таш. Овај је фор отворен, но није био спреман за одбрану. Предњег рова није имао свакако због тога, што је непосредни предтерен врло стрм. У самом фору било је пуно траверза, које су биле шупље и озидане каменом. Коришћене су биле за становање посаде и две касарне зидане каменом. Ове су касарне биле покривене танким слојем земље. Две траверзе биле су разрушене. Ово су учинили сами Турци, јер сам фор није гађан, ма да је земљиште пред фором било разривено.

Стари Таш. Овај је фор био затворен и повучен.

Ајваз Баба. Овај је фор доста простран и удобан. За одбрану није био нарочито спреман. Више је згодно послужио за смештај и заштиту људства и муниције од шрапнелне ватре и непогоде, јер су пуна зрна, нарочито тешка, пробијала сводове од камена, те их рушили. (Сл. 11).

Село Арнауткјој, које је било у близини фора Ајваз Бабе, све је било порушено.

Ајду Јолу. Овај је фор затвореног типа, имао је ров и његова гласија на фасама удешена је била као грудобран са бонетама за ватру стрељачку. И ако је гласија била удешена за одбрану, ипак на њој нема трагова од испуцаних пушчаних чаура, да би се могло тврдити да је било ма и даљне пешадиске борбе.

И код њега су била склоништа за смештај људства у виду казамата зиданих од камена. А било је и нешто муниције нарочито за брзометну артиљерију. Два су казамата срушена вероватно од дејства нападачеве ватре, јер је цео фронт овога фора био разривен дејством артиљериске ватре.

Кешенлик. Овај је фор скоро исти као и Ајду Јолу. Бедем на фасама спреман је и за пешадиску одбрану. Предњи ров испред фаса има троугли профил но са неправилном ивицом а препрека од жице била је на самој гласији. Имао је 4 траверзе, од којих су биле две шупље и удешене за смештај

људства и муниције. Но није било никаквих трагова, да је овај фор и гађан.

Куру-Чешме. Овај је фор прилично очуван са незасутим, односно, не поквареним предњим ровом. Са контраескарпе на фасама дејствовано је пешадиском ватром. Било је три трага од артиљериских пуних зрна. У њему је било доста муниције нарочито разорних зрна за пољске брзометне топове. (Сл. 12.)

Илдиз. Он је имао удешену контрескарпу рова на фасама за дејство пешадијом. Али са њега се уопште није ни дејствовало.

Тои-Јолу. Овај је фор сличан Илдиз фору, јер је спремљен као и овај. У једној траверзи његовој била је израђена осматрачница са хоризонталним отвором. Око њега је било трагова од дејства удара разорним зрнима, од којих се види дејство једног зрна и у самом фору.

Кавказ. О њему, се нема шта нарочито рећи. У главном служио је као склониште за посаду својим казематираним постројима.

Каик. Ово је стари но доста добро очувани фор. План његов представља прилично сложена конструкцију. Једна од травераза бачена му је у ваздух. По свему изгледа, да је и он служио више за становање послуге.

Редут Ташлик Алтиз табија. Он је играо улогу II линије одбране.

В. Батерија.

Батерија № 37. Типа је пољског. Има трагова, да је тучена.

Батерија № 38 А. Она је престављена у виду амбласмана за 6 пољских топова са правцем гађања десно од Таш табије. Изгледа, да у њима није ни било топова нарочито последњих дана опсаде. Околно не нема трагова да се види, да је она и гађана.

Батерија № 38 Б. Она је типа пољског за 6 спорометних пољских топова система Круповог. Налазила се на предњем нагибу и врло је добро га-

ђана, јер је сва разривена сем два левокрилна топа. Из овога се да извести закључак, да је постављање артиљерије отворено, а нарочито на предњем нагибу, преживело још у то доба.

Батерија № 38 В. Пројектовано је за 6 дугачких 12 см. Крупових топова на градском лафету. Било је међутим свега 4 топа од којих је на једном сломљен точак од стране самих Турака. Батерија је била на гребену, због чега је врло јако тучена.

Батерија № 39 А. Она представља два амбласмана из којих су могле дејствовати само хаубице, но изгледа, да их у последњим борбама није ни било ту. Командирова осматрачница имала је вертикалан отвор, који су Турци најчешће примењивали на јужном сектору.

Батерија № 39 Б. Израђена је за 6 дугачких Крупових 15 см. топова модел 1876 на обалском лафету са раменима топовским у висини гребена. Ова батерија је врло много гађана, сва је била разривена, а нарочито на левом њеном крилу. Ове кварове Турци су поправљали кесама напуњеним песком или земљом облажући грудобран или попуњујући му дебљину. У батерији су се налазиле две осматрачнице на левом и десном крилу по једна. Из десно крилне осматрачнице избачено је врло много пушчаних зрна јер се код ње налазила једна маса празних чаура. У склоништима батериским поред артиљериске муниције било је доста и ручних бомби, где је нађена пушка Берданка преправљена за избацавање тих бомби.

Испред батерије падина је врло стрма и на једном делу прекинут је појас препреке од жице.

Све ове док поменуте батерије припадале су северном делу овога источног сектора.

На источном пак фронту налазе се ове батерије:

Батерија № 40. Подигнута је за 6 пољских Крупових топова калибра 8.5 модел 1886 год. Налазила се на гребену, во профила је укопаног. У батериским нишама видела се велика маса спремљених картеча. Батерија је сва разривена. Из једног амбласмана от-

варана је пушчана ватра из пушака старијег модела, јер су зрна била оловна. Позади батерије на падини било је 6 предњака, од којих су сви скоро погођени по којим нападачевим зрном.

Батерија № 41. Постављена је за 4 мерзера 15 см модел 1886. Она је била добро дефилована, али је врло много гађана и у њој има доста погодака. На 15 до 20 метера испред батерије било је појединих пешадиских стрељачких заклона, из којих се види да је браниочева пешадаја дејствовала.

Батерија № 42. То су управо 6 плитко укопаних амбласмана, но сруђа у њима није било, шта више изгледа, да из њих није ни дејствовано.

Батерија № 43 А. Израђена је за 6 мерзера 15 см. Слична је батерији № 41. Код ње се примећује маса пребачених погодака.

Батерија № 43 Б. Она преставља пољску батерију за 4 топа, но топова у њој није ни било. Добро је укопаног профила, али се налазила на самом гребену.

Батерија № 44. Израђена је за 6 дугачких Крупових 15 см. топова на обалском лафету са топовским раменима у висини гребена. И она је гађана но не толико много, као ове северније од ње.

Батерија № 45 А. Она је постављена за 6 пољских Крупових спорометних топова. Налазила се на гребену. Профила је укопаног и доста је тучена.

Батерија № 45 Б. Израђена је за 4 пољска Крупова брзометна топа 7.5 см. Они су били постављени просто иза једног насипа, дуж пута, који иде гребеном. Маскирана је била за висину послужиоца и слабо је тучена разорним зрнима. Поред ових топова приметило се доста испуцаних пушчаних чаура, што значи, да је у последњим тренутцима борбе ту била изведена и пешадија. Изгледа, да су ово били једини брзометни топови на целом источном сектору.

Батерија № 46. Она је за 6 мерзера 15 см. Израђена је као батерија 41. Добро је била дефилована.

Батерија № 47. Израђена је за 6 амбласмана за спорометне пољске топове. Сви су били добро

укопани и постављени на самом гребену, па ипак поред свега тога нису много тучени.

Батерија № 48. Она је за 6 пољских спорометних топова. Укопаног је профила и на гребену. Мало је гађана, јер је било мало погодака око ње и у њој.

Лево од ове батерије налази се друм, који је на овом месту запречен крстилима и био браћен једним митраљезом са више цеви.

Батерија № 49. Слична је батерији № 48.

Батерија № 50. Она је имала 6 дугачких 12 см. Крупових топова на градским лафетима модел 1886. Не види се, да је била тучена. У њој је било доста муниције. Десно од ње пролази друм кроз мрежу од жица, коју је бранио један митраљез.

Батерија № 51. Спремљена је била за 6 пољских спорометних топова. Укопаног је профила и на самом гребену. Сви су топови били добро тучени. Један од њих је и демонтован.

Батерија № 52, 53, 54, 55, 56, 57. Ове батерије нису јаче тучене од оних до сада споменутих. По профили и уређењу сличне су напред поменутих батеријама.

С. Стрељачки заклони.

На делу фронта између Ајваз Бабе и Каик табије стрељачки заклони истурени су били на предњи нагиб испред гребена за 100 до 300 метара, да би се могла тући стрма падина. Препрека од жице за нешто је слабија од препреке према левом крилу код Таш Кајалика, јер је коље за жицу било од дрвета а пред фронтом батерије № 39 Б ње и није било.

Према десном крилу по стрељачким заклонима има доста трагова вршене пешадијске одбране а доле далеко на предтерену виде се нападачеви стрељачки заклони за поједине стрелце и изгледа, да у овом делу нападач није ни долазио до на домет блиске пешадиске ватре.

Испред фора Ајваз Бабе истурени су стрељачки заклони на неколико метара. У њима су траверзе биле на растојању од по 10 метара. Припрека од жица било је близу на 20 метара и то због мртвог угла. Ова препрека престајала је према левом крилу заклона, па се продужавала тек испред левог крила батерије № 39 Б.

Због испресецаног терена и због стрмости фронтална ватра није била изведена свуда па ни на правцу препреке од жица, која је због ове испресецаности, као што је споменуто, и привучена била ближе стрељачким заклонима. Због свега тога траса стрељачких заклона повијала се по терену, те се постигло фланкирање оних делова, са којих је била слаба фронтална ватра. Но ово није било свуда потпуно изведено, јер на пример, пред самим фором Ајваз Бабе почев, са десног крила препрека је била за 50 метара стављена добро под ватру, док за неких 100—120 метара ово стављање под ватру није било добро изведено, ма да је било опет за 50 метара добро тучена фронталном ватром. Са целог фронта ових стрељачких заклона ватра пешадиска била је јака, јер је на њима била велика маса испуцаних чаура. Ово се нарочито примећује на овим деловима, са којих је препрека била стављена под добру ватру. Овде препрека од жица није била ни кварена, док на оним местима, где је она била слабо стављена под ватру, жица је била скидана на 4 до 5 места.

Јужно од батерије № 40, а између форова Ајваз Бабе и Ајци Јолу, у непосредној близини видео се један грудобран од црвене земље у облику редана. Он је имао и леђобран, који га је надвишавао маскирајући му на тај начин ватрену линију. Ров му је био троугластог профила дубине 2,5 до 3 метра са неправилном предњом ивицом и приличним мртвим углом. Са овога редана Турци су отварали јаку пешадиску ватру као и из околних стрељачких заклона, а нарочито из заклона с леве стране редана, који се продужавао до рова пред

Ајваз Бабом. На њему су траверзе удешене за становање посаде. Према десном боку грудобрана, где се препреке од жице повијале према терену, налазио се пролаз кроз ову мрежу са припремљеним крстелима, која су се могла преносити у циљу спречавања пролаза. Овај пролаз могао се ставити под ватру и са редана и из стрељачког заклона, који је ту био прекинут и одакле се баш настављао ка фору Ајци Јолу. По причању једног бугарског потпоручника из 23 пука Турци су били заборавили да затворе овај пролаз, где се он баш ту са већим делом својих војника и провукао.

По свему штудирању на лицу места изгледа, да је баш овај грудобран био главна тачка за напад. Испред њега на 80 до 120 до 200 метара, наравно рачунајући од препреке од жица, видели су се појединачни стрељачки заклони, које су бугарски пешаци подизали за поједине групе од по 1 до 2 или 3 десетине. Овде је био приличан број гробова палих војника из бугарских 23. и 53. пукова.

Од грудобрана од црвене земље па до фора Ајци Јолу били су на предњем нагибу стрељачки заклони, који су се пружали како је то земљиште диктирало. Шта више као стрељачки заклони, коришћени су и ровови на фасама овога фора.

Испред батерије № 41 за десетак метара, а на самом гребену, били су стрељачки заклони за поједине стрелце, одакле су дејствовали турски пешаци, док се иза батерије № 42 на 15 метара, а на задњој ивици гребена видели стрељачки заклони за поједине бугарске стрелце, где се на обојим местима могла видети прилично велика количина испуцаних чаура. Баш према овоме делу налази се на два места скидана жица. Поред овога овде се виделе растурене по земљишту велике грудве земље свакако избачене услед дејства разорних зрна. На појединим местима ове просторије има и неколико гробова војника из 23. и 53. бугарских пешадиских пукова.

Наспрам Ајци Јолу, управо испред његовог рова, жица је била пресечена и разбацана на 4 места,

од којих су два отвора шира износили по 6 до 8 метара.

За 300 до 350 метара испред овога фора и нешто у лево примећени су стрељачки закони за поједине стрелце и за један вод, а нешто ближе било је још неколико оваквих стрељачких појединачних заклона и приличан број гробова палих бугарских војника.

Од Ајди Јолу па удесно и још даље пружао се читав низ стрељачких заклона преко форова Кестенлика, Куручесме, Илдиза, Топ Јолу, где су поред тога код свих њих предњи њихови ровови били искоришћени као стрељачки закони, јер су ишли баш у продужењу њиховом.

Испред свију ових стрељачких заклона била је препрека од жице, но она није била кидана, ма да је била даље од њих него препрека од жица пред Ајди Јолом.

Из свих ових стрељачких заклона вођена је борба но не тако јака, што се познаје по малом броју испуцаних чаура изузимајући само онај део око Куручесме.

Д. Предња линија одбране.

На правцу главног нападнутог фронта део линије Маслак—Малтене, почев од Маслака, иде повијајући своје лево крило уназад ка Куштепеу и Софулар Бурну. Цела је ова линија била утврђена једном скоро непрекидном линијом стрељачких заклона пред којима је на 20 до 40 метара била постављена препрека од жице но са дрвеним кољем и са ширином појаса до 4 метра.

Кад се посматра утврђење на Маслаку види се, да је то једно затворено утврђење облика линете, чије су фланке доста кратке, јер им је дужина за ширину око једнога вода. Грудобран је доста низак и прилично дебео, предњи ров пак плитак но широк. Ово утврђење није било нарочито уређено за одбрану, а није се могло ни утврдити, да је из њега била вршена каква одбрана. Примећује се пак да

су његов гркљански део Бугари при наступању згодно користили удесивши га колико толико за дејство.

На овом предњем положају виделе су се батерије № 59 и 60 за по 6 спорометних топова, којих тамо није ни било, јер су вероватно повучени за време, да неби пали у руке Бугарима, а можда и због тога, што су прилично били обасути артиљерском ватром нападачевом. Бугарски пак војници приликом наступања користили су грудобран батерије № 59 као стрељачки заклон.

У опште видело се, да је ова предња главна одбранбена линија, била много мање обасута ватром бугарске артиљерије, а нарочито се приметило мало дејство ове батерије са пуним зрнима. Овде је фронт био пробијен вероватно испред утврђења на Маслаку, јер је овде препрека од жице доста искидана дејством артиљеријских зрна, која су жицу била исекала и њу и коље разнела. Испред стрељачког заклона пред самим овим утврђењем на Маслаку а особито, десно од овог дела фронта и према Малтенеу, примећувао се читав низ утврђених линија бугарске пешадије, које се настављају једна иза друге у неколико реди у виду чисто стрељачких заклона, јер се врло лепо разликују у једном удољу у правцу исток—запад, а десно од Маслака и на даљини 500 до 600 метара од стрељачких турских заклона видели су се 6 паралелних бугарских стрељачких заклона на међусобном одстојању од 60 до 80 до 100 метара. Поред тога било је и ближих бугарских заклона, но они су били доста кратки од прилике за по једну десетину, што се најзад дало објаснити самим начином наступања, које је вршено по малим групицама, које су се одмах зачепркавале стварајући себи добар положај за дејство ватре, а поред тога и заклон против непријатељских зрна. Ови кратки бугарски закони за поједине групице односно десетине налазили су се скоро пред самим препрекама од жица.

Идући пак даље југу сви ови бугарски стрељачки заклони били су још ближи препреци од жица, што се нарочито лепо види према фору Малтепеу. Код њих се примећује, да су настављани и ако су сасвим близу пред жицом, што значи да се ту застало и морало предузети спајање ових стрељачких заклона у циљу организације једне целине за што јаче дејство.

Према Маслаку, пак, примећује се, да су спајане и ојачаване само оне линије стрељачких заклона, што су биле даље од препреке од жица, док су пак они стрељачки заклони, ближи жици, били неправилног облика и непотпуног профила, јер су то биле просто ископане јаме за поједине стрелце или за мале групе од по 3 до 4 војника.

Кад су наступна (јуришна) одељења бугарска прешла препреку од жица она се више нису укопавала, јер су просто користили турска утврђења или њихове линије стрељачких заклона, дотерујући их, колико је најпотребније, за што боље дејство и сигуран заклон.

Ови наступни радови бугарских нападних колоне виде се јасно по паду предње одбранбене линије. То показују многи трагови свежих стрељачких заклона, а што се нарочито лепо оцртало према Куштепеу, јер се врло разговетно виде просто линије наступних бугарских стрељачких низова, који су били врло мало обасути артиљеријском ватром од стране Турака.

На југо—истоку од утврђења на Маслаку видели су се амбласмани двеју бугарских брзометних батерија, које су врло вероватно биле пратеће батерије и одмах, чим је пао Маслак пошле за пешадијом укопавши се сасвим природно. Ово је свакако морало бити извршено ноћу 11|12 марта или 12|13, но врло је вероватно да је било 12|13. Да је пак из њих јако дејствовано у циљу помагања своје пешадије види се по великој количини доста испуцаних празних топовских чаура. Међутим око ових батерија нема скоро никаквих трагова, да су оне

трпеле ма и врло мало од турске артиљериске или пешадијске ватре.

е. Магацини.

На овоме сектору било је доста ових магацина, који су били врло различне конструкције. Многи од њих доста су солидно израђени по форовима и добро заштићени.

ф. Комуникациска мрежа.

Она је била доста слаба. Сем једног широког крчаника дуж целог фронта овога сектора и жељезнице уског колосека, која је ишла лево до батерије № 41 а десно до батерије № 50 А више није било никаквих других комуникација.

Општи поглед на источни сектор.

Кад се у опште посматра главна одбранбена линија види се, да су на једној уској зони смештена како даљно борна тако и блиско борна средства, која су скоро једновремено, а на делу главног нападног фронта између Ајду Јолу-Ајваз Бабе и Таша, стављени под јаку ватру а нарочито део од батерије № 38 Б па до оне № 44. Земљиште на овоме делу просто је преривено силном масом дејства артиљериских зрна. Ова јака ватра била је са фронта и са бочних страна, те је сасвим природно што су турске батерије сразмерно мало тукле, јер су се морале уклањати или ућуткати, ма да су муницијом обилно располагале. А овоме је узрок и то, што су Бугари располагали већом масом брзометне артиљерије.

Као што се видело изгледа, да су пешадијски стрељачки заклони мање трпели, јер су мање и гађани, због чега се турска пешадија, сразмерно узев, доста дуго одржала у њима, ма да је познато, да су Турци у опште добри браниоци, зашто им је још и Плевна добар доказ.

Сву ову зону главног нападног дела Бугари су подједнако обасули дејством своје ватре. Не може се

потпуно одређено рећи, да је који објект нарочито тучен осим једног изузетка, који чини Демердешка група, где изгледа, да је природно морала тако и бити, јер је на тако ограничену просторију ипак бачена маса трупа, под чијом се надмоћношћу имало свршити све, јер бројна надмоћност масе потпомогнута још и силним дејством ватре природно односи превагу и добија победу. Овде, изгледа, да су Бугари концентрисали ватру из масе батерија, не обазирјући се, да се свакој од њих да баш одређен тачан циљ гађања, јер им циљ био: просто обасипање зрима једне одређене просторије, где пустош и неред имају да учине своје изазивајући код браниоца оно, што најзад неминовно мора да буде код свакога браниоца, који не располаже ни приближно, а камо ли равном масом модерне артилерије, браниоца који, најзад, ма и у критичном тренутку, не покушава ма какав вид испада, већ се на свима секторима држи потпуно пасивне одбране.

Може бити да овакво груписање артилериске ватре није било модерно, али је најзад према ондашњој ситуацији било потребно. Па како се најзад успех постигао, онда је тим самим и циљ оправдао применена средства за добијање тактичке надмоћности и коначне победе.

Што се тиче отварања бреша у препрекама од жице ње има само на делу нападаога фронта Ајвас Баба-Ајду Јолу. Изгледа, да су ове бреште отворане сечењем жице и то под дејством ватре, јер у непосредној близини жице није било стрељачких нападачевих заклона, одакле се то могло вршити, а да и не буду изложени ватри.

Јужни сектор.

А. Форови.

На овом сектору форови су употребљени скоро само за чување муниције, пошто за одбрану нису били ни удешавани и пошто су, сразмерно узев, и саме батерије биле далеко испред форова.

Од форова на овом сектору постојали су ови:
Мараи. Турци су га пред предају Једрена разрушили бацањем у ваздух, јер је у њему било доста муниције.

Карагач. Добро изгледа и доста је очуван. Магацини муниције били су сви скоро под траверзама.

Демердеш. У њему се чувала пешадиска муниција у 5 магацина. У самом фору, у његовом двооришту, види се левак од дејства једне гранате. (Сл. 14.)

Боснакјој и Мерџез Табија.

В. Стрељачки заклони.

Прегледност на фронту овога сектора била је врло добра, те је због тога и брисани простор ватром био велики. Стога је израда стрељачких заклона овде играла особито велику улогу у циљу пешадиске одбране. Једна рђава страна линије свих стрељачких заклона била је у томе, што је спољни нагиб грудобрана био не маскиран, те се цела бразда ових стрељачких заклона јасно оцртавала у јасној зеленој пољани. Траверза је било на сваких 15 метара дуж свих ових стрељачких заклона.

Испред стрељачких заклона на 30 до 40 мет. била је мрежа од жице као препрека са ширином појаса око 10 метара. Овај је појас просто био непрекидан почев од десне обале Арде па до десне обале Марице. Иза ових стрељачких заклона били су израђени пасивни заклони као склоништа за резерве, а са борним стрељачким заклонима везани су помоћу саобраћајница. Ова склоништа прављена су већином на нагибима неравина, те су била заштићена добро не само од ока већ и од ватре.

На овоме делу може се готово слободно рећи, да је била пројектована једна отпорна тачка у облику једног плитког пешадиског утврђења за посаду од једног вода, која је била опкољена и жицом са свију страна имајући притом и одлично дејство ватром у све стране.

Поред ове главне линије одбране организоване из низа стрељачких заклона постајала је и предња линија одбране такође стрељачких заклона, на којој је било и неколико пољских брзометних батерија.

С. Батерије.

Што се тиче дејства артилерије са овога сектора као и организације батерија и њиховог уређења може се рећи у главном ово:

а) *Пољске батерије* биле су готово све са спорометним топовима и већином су биле на истој линији са тешком артилеријом. Оне су служиле за блиску артилериску борбу. Како је земљиште било песковито, то су на топовским местима намештене биле подлоге од дасака.

б) *Тешке батерије* биле су намењене за даљну борбу и груписане су у главном у три групе: Марашку, Карагачку и Демердешку. И ове батерије наоружане су старим крупним топовима. Само Демердешка група батерија израђена је већином од бетона. Од свих оруђа тешке артилерије свега су њих два на целом сектору били брзометни и то оба калибра 10.5 см.

Батерија № 61. само је била пројектована.

Батерија № 62. подигнута је за 6 дугачких 15 см. топова на обалском лафету система круповог модел 1876. Бетонирана је и дефилована је само толико, да су топовска рамена била врло мало испод гребена. Ова је батерија доста гађана а при том и добро погађана. У њу је ударило 6 хаубичних нападачевих зрна 15 см. из српске артилерије и разрушила су све казематиране просторе а топове изпревртале. И само људство ове батерије доста је побивено. Осматрачница јој је била врло добро уређена и добро маскирана.

Батерија № 63. Пољског је типа. И ако је била на гребену она је мало гађана.

Батерија № 64. Конструисана је као и батерија № 62. Одлично је и вештачки маскирана једном

благом гласијом, која је била на 80 метара испред батерије и у једном парку. Нападач је ову батерију највише гађао и то тешким разорним зрнима, но она је мало погађана. Само јој је један бетонирани деснокрилни магацин погођен и разрушен, ма да је око ње било врло много трагова од дејства тешке артилерије, јер је земља била сва испревртана и разривена. Но већина погодака концентрисана је и скренута у лево и то са више подбачених но пребачених погодака. Кад се баци један брз и летимичан поглед на целу ову батерију и њену околину може се рећи, да се видела страшна слика ужасног дејства.

Батерија № 64 Б. То су управо 4 амбласмана дубоко дефилована и по свој прилици за хаубице. Но око њих није било трагова од дејства нападачеве артилерије.

Батерија № 65 и № 66 А.

Батерија № 66 Б. Подигнута је за 6 крупних топова 12 сантиметрових на градским лафетима модел 1876. Бетонирана је и маскирана али нема трагова, да је била гађана. У овој батерији у магацинима била је муниција већином стара са обливком од олова

Батерија № 67. Конструисана за 6 пољских топова.

Батерија № 68. Израђена је за 6 тешких топова. Гађана је доста, но не изгледа, да је то било баш за време тродневне битке већ много раније. Дејство једног метка види се на једном топовском месту а остали погодци распоређени су испред батерије и иза ње око 15 метара.

Батерија № 69 А и 69 Б. То су просто две крупове пољске батерије калибра 8.7 см. модел 1887. Добро су маскиране но нису никако гађане. Овде су била и два крупова брзометна топа калибра 10.5 см. модела 1907., но за њих није било израђених амбласмана. Ови су топови били са штитом и сједињеним метком.

Батерија № 70. Подигнута је за 6 дугачких 15 см. топова на обалским лафетима, систем Круп, модел 1875. Ова батерија није дефилована али је добро маскирана. Она није скоро никако ни тучена, јер је двама шумарцима била добро сакривена.

Д. Магацин за муницију.

Био је свега један магацин озидан од бетона и добро заклоњен. Он се налазио иза батерије № 62. До њега је допирала пруга уске жељезнице.

Општи поглед на јужни сектор.

Од свију батерија на фронту овога сектора нападач је најбоље тукао батерију № 62 и № 64 из Демердешке групе.

Са линије главне пешадијске одбране није избачено ни једно пушчано зрно, јер нигде нема трагова од испуцаних чаура. Поред тога нигде се овде није могло видети ни то, да ли је жица од препреке сечена а још мање, да је било пред њима каквих трагова од нападачевих стрељачких заклона. Ово значи, да је напад вођен само против предње линије одбране, те због тога главна линија одбране нити је нападала нити се бранила.

Западни сектор.

Као што је споменуто овај је сектор топографским својим створом тако био истурен, да се његов фронт одбране равњао са предњом линијом одбране осталих суседних сектора. Због тога на њему није ни било форова.

Сва његова унутрашњост одлично је стављена под ватру из суседних сектора, а нарочито из батерија северозападног сектора, као што су оне на Казан — тепеу и на Кјупри — тепеу.

Систем утврђивања на овоме сектору изведен је одлично помоћу пољске фортификације.

Батерије браниоачеве биле су густо обасуте разорним зрнима тешке артиљерије па и пољске. Интересантно је тучење артиљеријском ватром ових браниоачевих батерија. Оно даје утисак једнога методичног гађања, јер су ракље изведене као на поучном школском гађању.

Стрељачки заклони били су силно обасути шрапнелном ватром нападачеве артиљерије, тако, да се на ј-дној зони од 200 до 400 метара налазила силна количина шрапнелних куглица.

Општи поглед на овај сектор.

Због силног дејства нападачеве (српске) артиљерије браниоачева је артилериска ватра скоро била неутралисана, а стрељачки заклони готово испражњени. Ну, ипак нападачева пешадија тешко се решавала на јуриш, а ово се може објаснити из два разлога: митраљеска ватра браниоачева била је силна и брисаност простора пред њиховим стрељачким заклонима била је особито добра, те је услед тога било прилично жртава на страни нападача у покушају покрета у напред (9 пешад. пук Дунавске дивизије I позива имао је прилично губитка у људству и официрима). Због овога је пешадиски напад овде задржан пред предњом одбранбеном линијом до пред саму предају Једрена, ма да су поједини делови нарочито на левом крилу, где је дејствовао 7 пук II позива били далеко од браниоачевих стрељачких заклона само око 20 метара.

Општи поглед на целу тврђаву с обзиром на фортификациско уређење.

Прегледавши целу тврђаву у главном може се рећи: да је северо западни сектор био најновији у смислу фортификациског уређења у колико се то за ово време може рећи. Поред тога, он је био најачи, а ова јачина огледала се: у одличним топографским својствима земљишта, у јакој артиљерији и њеном добром распореду, у приличном броју бетонских

склоништа у облику касарни и магацина, у доброј примени стрељачких заклона на земљишту, и доста доброј и развијеној мрежи комуникација. Поред тога ову одбрану на овом сектору чини упорнијом још и друга линија утврђена (форова) као и редуит у Хадирлику. Као слаба страна може му се приписати оскудица отпорних тачака обезбеђених против јуриша, што је у осталом био случај и код свих осталих сектора.

Западни сектор по топографском створу особито је био јак а притом добро утврђен средствима пољске фортификације.

Исто се то може рећи и за јужни сектор.

За источни пак сектор пре би се могло рећи, да је био најслабији, јер је оскудевао у тактичким и техничким условима уређења положаја, ма да је с топографске тачке гледишта одлично стајао.

Као несумњиве погрешке у техничком смислу у опште у целој тврђави треба урачунати и оскудицу лаких склоништа против шрапнелне ватре и сувише велику поузданост браниочеву у препреку од жица, коју је бранилац чак и злоупотребио.

ПОСАДА ТВРЂАВЕ.

У тврђави су биле следеће трупе:

Низамска: 10 и 11 пешадијска дивизија са по 3 пешадијска пука, једним стрељачким батаљоном и једним пољским артиљеријским пуком, укупно 20 батаљона и 48 топова.

Редифске: Једренска дивизија и један полуартиљериски пук, то јест 10 батаљона и 12 топова; дивизија из Баба Ески са 14 батаљона; дивизија из Ђумулче, полуартиљериски пук, једна група брдске артиљерије са 10 батаљона и 24 тона. Осим тога био је један и по коњички пук са 6 ескадрона, потом 6 градских артиљериских пукова, 5 чета машинских пушака и потребан број инжењерских трупа.

Командант тврђаве био је Шукри Паша. Према исказима његове околине он није имао оних особина, које су неминовно везане за задатак једног овако утврђеног места. Једренски валија, изгледа, да је на њега много утицао потстичући га на енергичније поступке.

Наоружање трупа.

Пешадија је била наоружана маузеровим карабином калибра 7·65 мм. са S зрном и затупастим врхом. На пушку се носило по 120 метака код сваког војника, по 48 метака је било у бојној комори и по 131 метак у осталим муницијским колонама.

Један део пешадије носио је пушку Ханри Мартинијеву. Сваки пешак носио је и по један ашовчић.

Пољска артиљерија. Имала је Крупове топове са штитовима калибра 7·5 см. Машинске пушке биле су система Максима или Гатлинга.

Коњица је имала Маузеров карабин калибра 9·5 мм.

Обука трупа.

Ова обука није одговарала потребним захтевима јер, док су низамске трупе гађале одлично, дотле редивске нису имале ни појма о гађању, јер су о мобилизацији први пут у своме животу виделе пушку. Да би се ово колико толико ублажило Турци су били прописали, да се пушка при гађању просто постави тако, да је зрно ишло тако рећи паралелно земљишту. При овоме пешаци нису морали нарочито нишанити.

Артиљерија и пољска и градска гађале су још горе него и пешадија. Пољска артиљерија нарочито се није умела наћи у висини тачке распрснућа, јер су им шрапнели експлодирани час сувише високо, час сувише ниско, час су пак продирали у мету као пуна зрна. Па и промена положаја као и про-

мена циља гађања Турцима као да није била тако добро позната, јер чим би им се циљ уклонио из вида, они би продужили гађање у ваздух.

За време првог дела опсаде поузданост посаде још је била на високом степену. Ово се да објаснити тиме, што је Шукри паша у својој прокламацији умео врло лепо да представи успехе одступања нарочитим стратегиским обзирима. Али после примирја већ се није могло крити више право стање и врбовање у војску и хришћанског елемента није могло да освежи и оживи морално стање код турских војника.

Наоружање тврђаве.

По бугарским подацима од 1911. године тврђава је имала: 192 тешка топа и 300 до 325 пољских топова. Број није тачан, но према броју батерија, којима кад се дода и наоружање пољском артиљеријом, у сваком случају неби прешао преко 600 оруђа. У ствари пак на положају је било: 39 батерија пољских (старих топова калибра 87 см.)

14 батерија опсадних топова од 10·5, 12 и 15 см.

13 батерија са топовима 15 см.

3 батерије мерзера на обалским лафетима калибра 15, 18 и 21 см.

72 комада хаубица новог модела 10·5, 12 и 15 см.

Велики део ових оруђа био је из Крупове фабрике.

Бомбе из мерзера 21 см. правиле су левкове у обичној земљи од 4·5 метара у пречнику. Гранате су биле конструисане са распрским пуњењем или и као торпедне (фугасне) гранате. Шрапнели су при распрскавању показивали сиве светлосне димове.

Турцима су велике услуге учинили топови 10·5 см., чија је даљина домета била 11000 метара. Они су били запрегнути коњском запрегом, те су се могли брзо премештати носећи доста штете опса-

ђивачу. Шта више ови су топови успешно гађали и аероплане својом шрапнелском ватром.

Са муницијом стајали су Турци врло добро, јер су је имали у обилној количини. Ма да су Турци на један метак опсадних трупа одговарали са 10 својих метака, ипак се при паду Једрена затекла врло велика количина муниције по магацинима и поред свега тога, што су неки од њих у моменту предаје 13. марта ујутру између 6 и 8 сати бачени у ваздух, чији се облаци дима вијаху над Једреном до после подне истога дана.

Снабдевање.

Може се рећи, да је снабдевање било задовољавајуће. Велике количине жита обезбедиле су израду хлеба. Од стоке било је 15000 брва крупније и 50000 ситније стоке, те се иј њене потребе добро подмиривале. По паду Једрена у пашњацима могла су се видети читава стада оваца. Коњско се месо није употребљавало за исхрану. Од месеца новембра било је нестало соли, шећера, петролеума, дрва, сламе и фуражи за коње.

У почетку опсаде сваки је војник добијао око пола килограма хлеба, доцније се ова порција смањила све више из обзира, ако би се опсада што дуже протегла.

У води није било оскудице. Но посада је морала употребљавати воду из река, кад су Бугари порушили водовод.

Остала одбранбена средства.

Турци су располагали пре свега једним привезаним балоном немачког типа, који је корисно послужио артиљерији при гађању. Осим тога имали су 5 електричних рефлектора, од којих су три били на северо западном сектору и један на једном од 4 минарета Селимове џамије.

Што се тиче грађевинског материјала инжењерски парк имао је: бодљикаве жице, таласастог

блеха, (табле од 1, 1-5, 2-3, 2-4 и 0-95) и дрвене грађе и остале спреме за препреке и уређења по форовима и утврђењима. И сама варош располагала је грдном количином цигаља и приличном количином целокупног грађевинског материјала. Велика количина жељезничких шина са пруге Софија—Цариград била однесена и употребљена за грађевинске потребе.

Закључак.

Једрене 1912 године није имало карактер какве модерне тврђаве. Таква је имала постати тек у току неколико година, а по датим упутствима и пројектима турског организатора и учитеља фон Дер Голц наше.

Као што је напоменуто терен ове појасне тврђаве био је врло повољан за одбрану са изузетком оног на источном сектору.

Турци су пропустили прилику, да се побрину о што бољој вези помоћу мостова и да ослоне тачке односно, отпорне центре, оспособе за што сигурнију борбу.

Форови су били доста застарели и ништа скоро није било предузето, било да се поправе, било да се подижу нови.

Пешадија се морала борити у простим и на брзу руку подигнутим стрељачким заклонима, који нити су били добро удешени за употребу корисне ватре, нити су пак били заштићени од шрапнелне ватре.

Посада је била довољно бројна, но не и добро и обучена. Артиљерија је била јака, али није добро пласирана, нити је пак њој било вршено добро и правилно гађање.

Командант тврђаве је био слабијег карактера и неодлучан.

Под овим и оваквим околностима успело би се једним насилним нападом при одговарајућој припреми и помоћу тешке артиљерије, јер Једрене није представљало тврђаву у правом смислу нарочито у погледу фортификационог уређења и јачине објеката.

НАПАДАЧ.

Опсадна војска под командом ђенерала Иванова била је састављена из контингената бугарских и српских трупа.

У првим данима опсадну војску чинила је само 1 бугарске армија а делови 2. српске армије почели су пристизати тек после битке на Куманову и пада Скопља. Друга српска армија била је под командом ђенерала Степана Степановића. Тимочком дивизијом I. позива нар. војске командовао је пуковник Кондић, а дунавском дивизијом II поз. нар. војске ђенерал Михајло Рашић.

Јачина опсадне војске није била иста за све време. Пре примирја она је бројала: 80 батаљона, 250 пољских 102 тешка топа и 11 ескадрона коњице. Укупно је било око 80.000 људи. Кад је извршено потпуно опкољавање стање је било овакво: Бугарских трупа 105 батаљона и 342 топа, Српских трупа 47 батаљона и 98 топова. Укупно око 160.000 људи. Па и овај састав мењао се, јер су Бугари један добар део активних трупа били послали на Читалџу попуњујући њихово места резервистима.

И српске и бугарске трупе овако су биле састављене:

Српске дивизије имале су по 4 пука од по 4 батаљона са 4 чете.

Бугарске дивизије имале су по 3 бригаде (24 батаљона од прилике такве јачине, какве је био један турски корпус). Бригаде су имале по 2 пука са по 4 батаљона и 4 чете.

Наоружање пешадије и обука.

Српска пешадија имала је пушку магаџинку систем Маузер, калибра 7 мм са 150 метака на војника, 50 у бојној комори и 100 у муницијским возовима.

Бугарска пешадија имала је 8 милиметара Манлихерову магаџинку са 120 метака на војника, 40 у бојној комори и 90 у муницијским возовима. Бугари

су на пушци носили стално бајонет, јер су се бојали, да ће се губити у времену ако се бајонет насађује на пушку за време јуриша.

Сваки пешак имао је и ашовчић. И Срби и Бугари имали су поред тога пионирског алата и у бојној комори.

Срби су у својој пешадији носили као наоружање ручне бомбе систем Азен, које су при експлозији развијале црни дим.

Обука у обадвема војскама била је врло добра, јер сви њихови прописи и правила били су изведени на основу искуства Руско-Јапанског рата и одговарали су потпуно духу модерних погледа.

Тактичка обука извођена је у духу француском, техничка пак код Срба базирана је по угледу на немачке прописе а код Бугара на руске.

Коњица.

У саставу опсадне војске ушла је и једна бригада коњице, која је била састављена из једног српског и једног бугарског коњичког пука. Осим тога код Димотике био је и један бугарски коњички деташман од 8 ескадрона, који је био у вези са Једреном.

Пољска артиљерија.

Свака српска дивизија имала је по један артиљериски пук од 2 батерије са укупно 36 брзометних топова.

Српски топови 75 мм. имали су нишан са независном визирном линијом, брзометни топови и хаубице још и штит, каре су биле ојачане панцирним плочама. Батерије су имале свој телефонски и сигнални прибор за одржавање веза.

Свака бугарска пешадиска дивизија имала је по један артиљериски пук са брзометним топовима, а поред тога и по један пук са пољским топовима на обичним лафетима. Први пук се делио у 3 дивизиона, други у два са по три батерије од по 4 топа.

Осим тога Бугари су имали 9 батерија са пољским брзометним хаубицама од 12 см. од којих су они један повећи део употребили пред Једреном.

Обе артиљерије и српска и бугарска биле су добро обучене по угледу на француско правило.

Осим тога при опсади је било употребљено још 60 брзометних оруђа, чија се дата виде из ове таблице:

КАЛИБАР И СИСТЕМ	Домет у метрима		ВРСТА ЗРНА
	шрапнел	граната	
77 мм брзометни топови Шнајдер-Крезо	6000	6000	Шрапнел, граната са барутом 6.5 кг.
87 мм Крупови топови	4000	6000	Шрапнел, граната са барутом, картеч
75 мм Крупови топови	3000	6000	Шрапнел, граната са барутом, картеч
12 см брзометне пољске хаубице Шнајдерове	6500	6500	Шрапнел, торпедне гранате 20.5 кг.

Опсадна артиљерија.

Срби су у току примирја довели пред једренску тврдињу својих 38 оруђа новог модела систем Шнајдер и то:

- 10 комада 12 см. дугачких топова;
- 20 комада 12 см. брзометних хаубица; и
- 8 комада 15 см. брзометних хаубица.

Ове хаубице биле су особитога дејства и у исто време и најбоља оруђа од свих у целокупној опсадној артиљерији.

Бугари су пред Једрене довели два батаљона опсадне артиљерије и то оне из Софије и Шумле. Сваки од њих састојао се у миру из две чете по 80 људи, а о мобилизацији јачина им је достигала до 3000 људи због чега су се делили у два дела. а ови опет у групе од по 2 до 3 батерије. Ове батерије састојале су се из 4, 3, 2 или из само 1 оруђа.

Укупно је било 102 оруђа са овим датима:

КАЛИБАР И СИСТЕМ	Домет у метрима		ВРСТА ЗРНА
	шрапнел	граната	
<i>Систем Шнајдер Крезо</i>			
12 см топови L 25	6000	7510	Шрапнел, граната са барутом 16 кгр
12 см топови L 28	6500	7850	Шрапнел, торпедна граната 20 кгр
15 см хаубице	6500	5480	Шрапнел, граната са барутом 40 кгр
<i>Систем Круп</i>			
12 см топови L 30	7825	9630	Шрапнел, граната са барутом 20 кгр
15 см топови L 30	9660	10420	Шрапнел, торпедна граната 40 кгр
12 см хаубице на обичним лафетима	—	5420	Шрапнел, граната са барутом 20 кгр

Топови су били постављени на подлогама по систему француском.

Техничке трупе и штабови.

Техничке трупе састојале су се из пионира и инжењерских јединица.

Срби су имали на сваку дивизију по 1 полу-батаљон пионира од по 2 чете. Бугари пак имали су свега 1 пионирски батаљон.

Командант свију техничких трупа био је генерал—мајор Вазов, кога је доцније заменио генерал Јанков.

На источном сектору техничким радовима руководио је пуковник Добревски, на северозападном пуковник Сиљановски и инж. ппуковник Рад-Станојловић, на јужном капетан Матов, на западном српски инжењерски потпуковник Жив. Дамјановић. Сви ови бугарски официри свршили су Николајевску инжењерску академију у Русији.

Остала средства за напад.

Бугари су имали 2 каптив балона и 25 аероплана, но због недовољне усавршености материјала,

а и у оскудници персонала, било је употребљено само 6 аероплана и 1 балон. У новембру су дошла још 4 аероплана система Фармановог са људством из Русије. Аеродром био је у близини жељезничке станице Мустафа Паше.

Каптив балон чинио је услуге тешкој артиљерији, а аероплани су прелетали преко Једрена и пуштали прокламације у циљу утицаја на морал код Турака. Но стварних каквих услуга од њих није било, јер им је висина летења била 1200 до 1500 метара, са које се нису могли прикупити никакви сигурни подаци. Тек при крају опсаде Једрена успело се, да се фотографским апаратом сниме извесни подаци. Турци су доста вешто гађали ове аероплане пешадиском ватром и артиљериском нарочито из 10-5 см. топова. Од ове ватре био је рањен и један осматрач на балону.

Бугари су пред Једреном имали 6 комада (рефлектора) од 90 см. пречника, и они су приличне услуге учинили артиљерији. Један од њих био је оштећен непријатељским зрном.

За организацију веза служиле су телеграфске и телефонске мреже. Дивизије су имале своја телеграфска одељења, а армије своја армијска телеграфска одељења.

У инжењерском парку у почетку је било 200 км. телефонског кабла, а у току опсаде дошло је још 600 км. Ова велика количина кабла објашњава се тиме, што су се морале постављати дупле телефонске линије и што су овај материјал саме трупе врло много упропашћавале. Артиљерија је имала своју засебну телефонску мрежу.

У опсадном инжењерском парку, поред осталог, било је и 1000 комада челичних штитова сл. 15., дебљине 6 милиметара и тежине 4 кгр., коју је зрно ипак могло пробити са 50 метара одстојања, те се због тога у близини непријатеља нису могли ни примењивати. Покушаји пак, да се саставе по две плоче уједно, нису успели, јер је овим сасним природно расла само тежина оптерећења.

За сечење препреке од жица служиле су макаве, а згодно су употребљена и распрсна пуњења.

Транспортна средства.

За доношење и преношење свију потреба Бугари су врло згодно применили жељезницу до Мустафа Паше. Овом су пругом за другу српску армију чак из Србије долазиле све потребе па и дрва за огрев тако, да је за Дунавску дивизију II. позива народне војске искрсна станица била капетан Андрејев источно од Мустафа Паше, а за Тимочку дивизију I. позива и остале армисме делове станица Мустафа Паша, одакле је дотурање свију потреба било организовано помоћу колонских возова са воловском запрегом.

Бугари нису располагали никаквим пољским преносним жељезницама.

Теретни аутомобили у малом броју дошли су тек при завршетку опсаде.

НАПАД И ОДБРАНА.

Бугарске припреме још за време мира.

Бугари су предвиђали улогу Једрена у једном евентуалном рату, те су због тога још за време мира припремали све, што је било потребно за напад. Много година се бугарски генералштаб бавио овим питањем, а нарочито генерал Фичев, који се био потпуно одао и посветио овом послу. Само на прибављање података о Једренској тврђави трошило се годишње око 50 до 60000 лева. За штудију података о овој тврђави користили су у почетку стару руску карту, коју су увеличавали и на њој уносили врло брижљиво све добивене податке. Око половине 1911 године имали су већ једну детаљну карту размере 1:20000 на основу које је генералштаб све добре и рђаве стране тврђаве проверавао и развијао свој нападни план.

И ако је овај прикупљени материјал био добро сређен ипак он није одговарао потпуно стварној

ситуацији, јер им није било познато, да је реконструкција објеката на појасној форовској линији изведена само на северозападном сектору и да су пред појасом форова биле постављене препреке од жица у типу сталном. Поред тога недостајали су им и извештаји после половине 1911 године и за време наоружања тврђаве о ново подигнутим фортификациским објектима.

Целокупна операција око опсаде Једрена може се поделити у главном у три периода:

Први период обухвата операције до примирја (21. новембра 1912. године).

Други период од примирја до 21. јануара 1913. године, и

Трећи период од 21. јануара до 13. марта 1913. године.

ПРВИ ПЕРИОД.

Операције до примирја.

Дејство пољске војске око Једрена.

Као што је познато мобилизација је оглашена 16. септембра 1912. године и већ 5. октобра кренули су се против Турака бугарске армије а на линији Једрене – Киркилис и то: I армија против центра, II. под генералом Ивановом против левог крила код Једрена и III. против Киркилиса.

Првих дана операција II. армија допрла је:

а) са првом бригадом 2-ге дивизије до Хаскова, са 8-ом дивизијом до Керманли, са 9-ом дивизијом до Кавакли, са 3-ом дивизијом до Кизил агача (Сл. 16).

б) Источно од 3-ће дивизије за везу са I армијом служио је 6-ти коњички пук а пред фронтом 8-ме дивизије код Хебибчева 6 ескадрона, који су прешли границу дочепавши се врло важног моста код Мустафа Паше на Марици.

Задатак II-ге армије био је двојак:

1) *завезати посаду Једрена и турске резерве привући на себе.*

2) У случају, да се у овоме успе, онда околишти Једрене и сарчениши његову посаду у активном њеном дејству против бугарске I. и III. армије.

Према томе за овај моменат није се ни предвиђао ма какав насилни напад. Шта више и да се је он и хтео, није се могао извршити, јер је јачина друге армије била тек толика, колико је једва било потребно за опкољавање.

6. октобра напредовање је ишло овако:

1-ва бригада 2-ге дивизије ка Крџалију, где је бугарска коњица открила турске трупе;

8-ма дивизија на десној обали реке Марице;

9-та дивизија преко Сакр планине између Марице и Тунџе;

3-ћа дивизија са две бригаде на десној обали Тунџе а са једном на њеној левој обали. Ова је бригада служила за везу са I-ом армијом;

6 ескадрона, који су заузели мост на Марици код Мустафа Паше после кратке борбе, имали су да заштите десно крило армије и да држе везу између 8-ме дивизије и 1-ве бригаде 2-ге дивизије.

5. и 6. октобар прошли су без икаквог дејства, јер колоне нису наишле ни на какав отпор. Но сутра дан 7. октобра предње трупе 9-те дивизије, протеравши слабије турске делове, приближиле су се већ истакнутим положајима на северу тврђаве. 10. октобра 8-ма дивизија после неколиких бораба заузела је и посела села: Чермен, Баш Тепе и Јуруш.

Док се ово дешавало на правцу према Једрену код II. армије, дотле је I. армија имала успеха према Турцима код Шили Оглу а III-ћа је дошла до Киркилиса, где су се Турци на северо-западу ове вароши врло јако утврдили у намери, да се овде одрже по сваку цену. Али изненадна појава једне бугарске бригаде ноћу 10/11. октобра с леђа овоме положају, изазва општу забуну и Турци уступише Киркилис без борбе одпочеше одступање ка Лиле Бургасу остављајући при том Једрене његовој судбини.

За све ово време Једренска посада остала је више мање готово неактивна извршивши само 9.

октобра један испад са slabим снагама у источном правцу и повукавши се са малим губитцима понова у тврђаву.

Оцена досадашњих положаја.

Једрене је за себе везало три бугарске дивизије, односно 9 бригада. Према томе, оно је намењено улогу заштитне тачке левог крила турске војске испунило и омогућило, да се резерве упуте ка Киркилису. Но оне су тамо стигле тек пошто је ово место пало. Међутим посада из утврђеног логора извршила је свега један једини испад, ма да се према својој јачини, јер је била скоро једнака II-гој бугарској армији, могла једним делом са добрим изгледом на успех, бацити лако на I-ву бугарску армију, а другим већим делом да се одупре II-гој бугарској армији. Па и да у овом случају Шукри Паша није успео, он би се ипак могао лако вратити у тврђаву. Да је пак успео он би загрозио везама победоносне III-ће бугарске армије и свакако, да је догађаје око Киркилиса могао да окрене у повољном смислу по Турке.

Против бугарских мера неби се могло богзна шта приметити, јер се на опкољавање Једрена, због овако велике посаде, није могло привремено ни помишљати, а још мање покушавати са извођењем каквога насилнога напада. Због тога се, изгледа, за ово време морало ограничити само на то, да се турски делови само изнуравају. Но како нису имали ни довољно тешке артиљерије сасвим је природно, што се није могло ни доћи до каквог успеха.

Као врло целисходно од стране Бугара показало се упућивање једне бригаде 3-ће дивизије на леву обалу Тунџе за везу са I-вом армијом, а у циљу стратемиске целокупности операција. Ова бригада одбила је испад турски 9-ог октобра, те су тако предње трупе II-ге армије борбом на западу и северу испуниле свој задатак, јер се овом борбом успело, да се Једренска посада задржи у тврђави.

БЛОКАДА ТВРЂАВЕ.

И ако је Бугарима непрестано лебдело пред њима питање велике важности: потући Турке пред Једреном и принудити тврђаву на пад, ипак изгледа да до заузећа Једрена Бугарима није стало толико, те су се због тога решили на његово опкољавање, да би на тај начин ипак исказали свој утицај на њихове даље операције ка Чаталци. Овом се решењу морало прићи због тога, што је у почетку Бугарима било стало до тога, да гоне турске армије, које су одступале, услед чега им је било потребно бити што је могуће више моћним за борбу на Чаталци. Због тога се морало, што више помагати I и III армији појединим појачавањима издвајањем појединих делова из друге армије, које су у почетку замењивали резервистима, а доцније после битке код Куманова II-ом српском армијом.

8-ма и 9-та бугарска дивизија задржале су се 10. октобра на заузетим положајима пред Једреном, где су се и укопале и то:

8-ма дивизија пред западним сектором код Јуруша, а 9-та на северозападном сектору, а на линији Кемал—Ак Бунар. Али већ 15-ог октобра доласком 11-те резервне дивизије морало се извршити исвесно померање трупа на тај начин, што су две бригаде 8-ме дивизије, појачане I-ом бригадом 2-ге дивизије остале на западном сектору, 11-та дивизија и I-ва бригада 9-дивизија на северозападном сектору, и остале обе бригаде 9-те и I-ва бригада 8-ме дивизије прешле су Тунцу и продужиле опкољавајућу линију на источном сектору.

После неколико дана морала се 2-га бригада 8-ме дивизије и армија Каскиускова послати на Црно море за појачање I-ве армије, услед чега је ово била последица једног новог померања трупа.

Док се прстен око тврђаве sukcesивно суживао, посада је извршивала само слабе испаде, који су пре изгледали на извиђање него на какав озбиљан

покрет за напад, те су тако пропуштене згодне прилике за искоришћење најповољнијих момената, када су се ипак могле извући извесне користи каквим добрим и снажно организованим ударом против непријатеља, који је био у сталним покретима. *Овој неактивности има се приписати она неизвесност, која је владала у штабу штрђавском, јер они ниши имађаху аероплана ниши балона, да дођу до што правилнијег сазнања о стварности: које се шрупе, где и како појављују на опсадној линији.*

17 октобра искрцала су се у Мостафа Паши два бугарска градска батаљона, који су одмах употребљени ка западном и северозападном сектору.

Са доласком трупа српске тимочке дивизије I-ог позива народне војске 18 октобра имало је да се изврши ново груписање. Услед тога су северозападни сектор заузеле две бригаде 8-ме дивизије са западнога сектора, тимочка српска дивизија и I-ва бригада 11-те дивизије, а обе друге бригаде ове дивизије и по I бригада 8-ме и 9-те дивизије заузеле су источни сектор. Комбинована коњичка бригада (Српски коњички пук тимочке дивизије I. позива и I гардиски бугарски коњички пук) придата је команданту источног сектора са задатком да осматра долину Марице, а и да спречава фуражовање турско из Једрена ка југу Сл. 17.

Опкољавајућа линија на овај се начим придоласком трупа продужавала и прстен око тврђаве све се више сужавао, док се најзад није потпуно затворио 31. октобра, када је дошла и српска дунавска дивизија II. позива народне војске, која је сменила 8-му бугарску дивизију, пошто се ова морала померити удесно и заузети јужни сектор.

Опис опкољавајуће линије.

Према првобитном плану трупе је требало просто сачувати од излишних губитака, те су због тога оне биле упућене на оне положаје, који су били ван домашаја снажне и јаке ватре браниоачеве

артиљерије. Ове су положаје Бугари одредили још раније на основу карте и вежби у мирнодопској ратној игри.

Западни сектор.

Линија, на којој се најпре морао указати отпор, налазила се на висовима источно од места Јуруша и састојала се од једног утврђења, на које се са обе стране наслањали стрељачки заклони. Доцније се ова линија помакла за 2 километра источно на истурене косе, на којима су подигнути стрељачки заклони, а позади њих пасивни заклони—склоништа већином на подножју нагиба, који су били у супротном правцу и скривени од непријатељског ока и ватре, те су трупе биле добро обезбеђене на преноћишту.

Удаљење од опкољавајуће линије према турским предстражама на овоме правцу износило је око 2 км., јер су савезници, Срби и Бугари, знали, да на овоме сектору бранилац није имао никакву артиљерију са великим дометом.

Северозападни сектор.

Према овом сектору нападач се зауставио и пласирао на косама источно од места Кемала, Кара Булата и јужно од Ак Бунара, која су била за 6 до 6.5 км. пред појасном линијом форова. У почетку овде је 9-та бугарска дивизија почела утврђивање, које је доцније наставила српска тимочка дивизија проширивши и ојачавши фортификациске радове, који су обухватили више: утврђења са интервалом од по 1 км., батерија, пешадиских утврђених линија, склоништа, приближница, односно, саобраћајница и земунца. Све ово било је израђено по групама. На овај начин коса, јужно од Кемала, добила је један отпорни центар за 1 баталјон, где су два утврђења везана стрељачким закло-нима са једном батеријом, а све укупно и на фронту и на крилима било је опкољено препрекама од жица. Па и само место Кемал било је уређено за одбрану.

У средини сектора и то, на косама јужно од Кара Булата, Срби су подигли читаву групу утврђења.

На левом крилу биле су отпорне тачке на Таушан Куруму и на Синчу Тепеу, чије је гркланске делове бранила једна линета постављена позади њих. Положај се продужавао још више чак до Тунце, где је на северу скретао у виду лакта, услед чега је лево крило на тај начин било заштићено у случају, да је источни сектор остао непоседнут.

Па и позади опкољавајуће линије било је отпорних тачака, јер је на пр. Ак Бунар био уређен за одбрану, а на узвишици источно од Возгача подигнуто је утврђење, где је био смештен и један рефлектор од 90 см.

Предстражна линија ишла је преко насељених места Карамелчуа и Екмекчи Кјоја, даље преко висова Ески Инђерлика и дуж потока Мајмун Дере. Екмекчикјој прелазило је у руке час једне час друге предстражне линије.

Источни сектор.

На овоме сектору бугарска линија опкољавања била је удаљена од линије форова за 6 до 7 км. Ова се линија њихових положаја протезала на висовима јужно од Мурачирала (Боштене), Суфилара, Гадера, Мусуфбељија, даље косом Сарап Јолу на западно до Скендеркјоја и на узвишицама од Карабаира на с обе стране Цариградског друма.

На простору од Мурачилара до Гадера било је изврских линија интервала, одатле пак ишла су и утврђења са препреком од жица и са интервалом између њих и од 1 до 1.5 км., и даље батерије на косинама, које су биле окренуте од непријатеља, потом примитивне колибе за становање и најзад припремљени положај на позадњем терену.

Јужни сектор.

Овај је сектор држала и осматрала привремено само коњица. Пешадија је овде дошла тек после примирја.

ПОЈЕДИНОСТИ УТВРЂЕНИХ ОБЈЕКТА НА ОПКОЉАВАЈУЋОЈ ЛИНИЈИ.

Угврђења за посаду једне чете или получете имала су дуге фасе, кратке фланке, потом траверзе, заклоне против шрапнела, осматрачнице и препреку од жице на све стране. Ова жица је била ниска и већином глатка, због чега се може рећи, да није била од богзна какве вредности. Да би пак она била што боље стављена под ватру употребљавани су много митраљези, а често и Грузонови топови од 57 мм. са штитовима.

За стрелце у стојећем ставу била су подигнута пешадиска утврђења, која су на западном и северозападном сектору била снабдевена обилним заклонима Сл. 18 и 19. Потребна количина дрвене грађе, или је набављена на лицу места, или је помоћу једне пољске преносне жељезнице дуж цариградског друма довлачена са суседних просторија.

На источном сектору није било ове врсте заклона, управо склоништа, али овде су Бугари у самом нагибу копали неку врсту ниша под повољним нагибом страна. Сл. 20.

Што се тиче маскирања може се рећи, да је код утврђења и стрељачких заклона оно било доста рђаво примењено. Блиндажи, односно склоништа, били су уски и без пећи за загревање. За одвод воде ништа скоро није урађено, због чега је људство, нарочито за време јаке зиме, која је изузетно у овом делу и у време зиме била богата снегом, веома осетило тешке последице промржавања и разболевања од тифуса, па чак и од колере. Но на срећу смртност се није тако нагло ширила.

Размештај опсадне артиљерије.

Тешка артиљерија била је искрцана у Мустафа Паши и одавде послата на западни и северозападни сектор, где је брзо и размештена.

Западни сектор, где је био батаљон градске артиљерије из Шумле, имао је ове батерије:

- 1 батерија 12 см. брзомет. мерзера, 4 оруђа,
 - 2 батерије 15 см. Мерзера L/12 свега 8 оруђа,
 - 2 батерије 12 см. топова L/25 свега 6 оруђа,
 - 2 батерије 12 см. топова L/30 свега 6 оруђа,
 - 2 батерије 15 см. топова L/30 свега 6 оруђа.
- Укупно 30 оруђа.

Као циљ служило је: деснокрилним батеријама место Черекјој (6 км.); за 7 батерија у средини служио је вис Папаз Тепе (5 км.); за левокрилне батерије служило је место Кадикјој (6 км.)

Неки од топова калибра 12 и 15 см. L/30 могли су да дејствују и на Каргал Тепе.

Северозападном сектору био је додељен батаљон градске артиљерије из Шумле, која је формирала једну тешку и једну лаку групу опсадне артиљерије.

У тешку групу спадале су:

- 2 батерије 15 см топова L/30 са 8 оруђа,
 - 2 батерије 12 см. топова L/30 са 6 оруђа,
 - 3 батерије 12 см. топова L/28 са 12 оруђа,
- укупно 26 оруђа.

Ове батерије биле су постављене у две линије једна за другом југозападно од Кенала по теренским угибима и шумарцима односно жбуњу. Топови 12 см. гађали су на Папаз Тепе (7 км.); топови пак од 15 см. против Казан Тепеа (9 км.)

Лака група имала је:

- 3 батерије 12 см. топова L/28 са 12 оруђа,
 - 3 батерије 15 см. мерзера L/12 са 12 оруђа,
 - 3 батерије 12 см. мерзера L/12 са 17 оруђа,
 - 1 батерија 12 см. Брзом. Мерзера са 4 оруђа,
- Укупно 46 оруђа.

Од ове групе један део се налазио, нарочито мерзери, код Карабулата; други део, топови и мерзери били су северно и источно од Акбунара са заједничким задатком уједињења ватре на Шајта тарлу и предњи положај на Јуч тепелеру. Две батерије, постављене код Акбунара, анфилирале су

појасну линију северозападног сектора. Ове батерије биле су на крајњој граници домета.

Против њиховог техничког уређења и построја за гађање не могу се учинити какве нарочите примедбе. Бугари су, угледајући се на Русе, своје батерије уклапали и велики део простора у батерији био је покривен цинканим таблама или таблама од црнога блеха, а ове су покриване једним слабим слојем земље. Да се неби пак лако одале непријатељевом оку, оне су се сливале са околних и земљиштем. Ове табле полагане су на гвоздене шине или дрвене талпе, које су се ослањале на стубове. Сл. 21.

Ово су била управо лака склоништа и може се рећи, да су заштићавала против шрапнелне ватре, а и против осматрања из аероплана и балона. Нише подигнуте по батеријама у циљу преноћишта показале су се као врло практичне и корисне.

Батериске осматрачнице или осматрачнице за какву групу батерија постављене су по пешадиским линијама.

Снабдевање муницијом.

Мунициске нише имале су као дневну количину од 20 граната и 60 шрапнела на топ. Магацини пак близу батерија имали су муниције за по два дана, а они, подигнути на 4 до 5 километара иза ових одсечних магацина, имали су тродневну количину муниције. Попуна по овим магацинима долазила је из Мустафа Паше.

Оцена припрема за опкољавање.

Линија опкољавања одговарала је потпуно захтеву у тактичком смислу, јер се тражило, да она само затвори тврђаву са незнатним губитцима. У фортификациском пак погледу нарочито је много урађено на источном сектору. Подизање и организација утврђених објеката, која је била изведена из утврђења и стрељачких заклона, извршена је у већем обиму, него што је то у ово време требало. Уређење пак групног утврђивања, као што је то

изведено на северозападном сектору, може се рећи да је било особито задовољавајуће. Само би се могло пребацити невођењу рачуна о хигијенским условима склоништа за преноћиште, слабом уређењу нужника, још слабијем уређењу за одвођење воде и невештом маскирању, које заслужује и приличну осуду, јер су се и утврђења и стрељачки заклони лако откривали.

Док је ствар овако стајала са пешадиским утврђењима, дотле се може са похвалом говорити о подизању батерија.

Ако се упореде фортификациски објекти на разним секторима онда се може рећи, да српски радови више падају у очи, јер су извођени брижљивије него бугарски. Срби су облагали унутрашње нагибе грудобрана, њихови су стрељачки заклони ниског профила а при том су много боље прилагођавани земљишту него бугарски.

Што се тиче тешке артиљерије она је, из обзира, да се што пре пласира (у току од 4 дана), упућивана једином добром комуникацијом Мустафа Паша — Једрене, ма да је њена употреба на источном сектору била много кориснија. Али тада би се десило, да се отворање ватре из тешке артиљерије јако задоцни с једне стране због приличне удаљености од искрцне тачке у Мустафа Паши, с друге пак стране због сувише спорог кретања воловске запреге по рђавим путевима. При том су многе батерије биле сувише далеко од турских положаја, услед чега је било и рђаво осматрање метака а према томе и детаљније оцењивање погодака о циљевима гађања. Но Бугари су се ипак усудили, да се уклапањем батерија и њиховим прикривањем, бар колико толико приближе турским положајима.

Руковођење целокупном ватром артиљериском спадало је у дужност команданта артиљерије опсадне војске, који је издавао потребна наређења одговарајућим командантима.

Све су батерије како међу собом тако и са командантима биле везане својом сопственом телефонском мрежом.

Држање посаде за време опкољавања.

Интересантно је, а и чудновато, што Турци ништа скоро нису предузимали за време, док се опкољавање тврђаве вршило. Нису извршили ни један испад, у циљу узнемиривања опсађивача, нису испалили ни један метак у циљу отежавања размештаја и пласирања опсадне артиљерије. Једино, што су за ово време Турци предузели, то је да спале село Мараш и да киње и злостављају хришћанско становништво.

ПОЧЕТАК НАПАДА.

Општи поглед.

Кад је завршено опкољавање и размештај и пласирање тешке артиљерије командант опсадне војске прво се одлучио, да заузме вис Каргал Тепе (кота 148) југоисточно од Доудџароса. Заузеће ове тачке имало је циљ да омогући, да се опкољавајућа линија на јужном сектору потпуно изврши а поред тога, ова је тачка служила одлично и за осматрање, јер се са ње скоро цела појасна линија, а нарочито нападни фронт јужног сектора, могао врло добро прегледати. Но овај је вис био удаљен од вароши скоро 11 километара те је услед тога било тешко гађати варош, а поред тога на њему је било мало простора за пласирање артиљерије.

Врло велику пак важност и значај имало је Папаз Тепе. На првом месту са њега је било изврсно осматрање над целом вароши Једрена, поред тога са његових позадњих окомака могли су се сви фортификациски објекти јужног и северозападног сектора ставити под изврсну и снажну фланкирајућу ватру. Према томе је, тактички осматрано, Папаз Тепе у рукама браниоца, играло изврсну улогу, јер докле год је оно било у турским рукама, дотле су и напад и освајање северозападног сектора били врло тешки, јер су турске батерије са Папаз Тепеа потпуно тукле анфиладно и спречавале свако приближавање овом појасном делу тврђине.

Ако се претпостави, да се Папаз Тепе и заузме, то је онда у циљу даљег напада на тврђињу предстојао прелаз преко Марице и Арде, ако се желело да се уђе и у варош. Но ако падне предњи положај, на Каргал Тепеу, тада се мора предузимати још један напад против овога сектора.

Према овоме морао се узети у обзир за напад само западни, источни и северозападни сектор. Северозападни пак сектор не може пасти све дотле док се не заузме и Папаз Тепе. Источни сектор оскудевао је у опсадној артиљерији: те се према томе ипак морао нападати западни сектор т. ј. морало се освајати Папаз Тепе. Због тога је команда опсадне артиљерије ово гледиште правилно схватила, те је зато и наређено, да се поред Каргал Тепеа нападне и Папаз Тепе.

Припреме за борбе од 25. до 27. октобра.

Заузеће Каргал Тепеа и Папаз Тепеа пало је у део 8-ој бугарској дивизији. Један пук ове дивизије са 12 брзометних топова имао је да пређе на десну обалу Арде и да у садејству коњице нападне Каргал Тепе, док је остатак дивизије (један пук у првој линији а два пука у резерви) потпомогнут тешком и пољском артиљеријом имао да се крене према Папаз Тепеу.

Према томе напад се имао извршити са 8 бугарских батаљона, 46 опсадних и 48 пољских топова на западном сектору; са 12 српских и 8 бугарских батаљона на северозападном сектору и са 56 опсадних топова и 72 пољска топа.

Ова подела нападних средстава изгледа да је извршена тако стога, да би се за главни задатак имала употребити мања снага него за споредни.

Диспозиција за 25-ти октобар нарочито је наглашавала, да је заузеће Папаз Тепеа и Каргал Тепеа само једно предходно предузеће, за којим се имала тек да изврши велика акција. Отуда се да закључити и она привидна противречност.

У ствари Тимочка дивизија имала је задатак, да заузме вис са котом 152 код Екмечикџоја у случају да и Папаз Тепе падне. Једновремени напад на Папаз Тепе и коту 152 није се могао препоручити нити предложити, јер Папаз Тепе, као што је познато, чини једну врсту саставног дела предњег положаја северозападног сектора, којим се са Папаз Тепеа потпуно влада, јер се ставља сав под фланкирајућу ватру. Околности пак за напад биле су доста тешке, јед је број топова за овај напад једва био довољан.

Па и груписање пешадије одговарало је постављеним задацима. Наређење, да један једини пук пешадије напада Папаз Тепе, а да два друга буду за њим у резерви, имало је оправдања у томе, што се терен ка Папаз Тепеу топографски све више сужавао достижући ширину од 500 метара, пошто би иначе развијање већег броја трупа просто изазвало доста сметње. Исто тако био је довољан један пук пешадије са пољском артиљеријом против Картал Тепеа, као што се то доцније и увидело.

Борбе од 25 до 27 октобра.

25 октобра у 7 часова отворила је артиљерија ватру са западног и јужног сектора против одређених циљева и ова је ватра трајала читав дан.

Под заштитом ове ватре отпочео је напад 12 пешад. пука на Папаз Тепе, који је крећући се напред доста добро и без знатних губитака допрод до подножја овога виса, на коме су се налазили турски истурени стрељачки заклони. Одавде је бранилац засипан таквом интензивном ватром, да је он своје стрељачке заклоне, а како је изгледало, и само утврђење морао напустити и повући се потраживши прибежишта по кућама Мараша, као и по жбуњу. Но чим је артиљериска ватра престала, понова се бранилац вратио на свој борбени положај и то скоро неузнемирено.

12 пешадиски пук наставио је напад чим је наступио мрак продревши у поменуте турске стре-

љачке заклоне и задржавши их у својој власти и поред свих знатних губитака. Око поноћи настало је освајање утврђења Папаз Тепеа. Трупe су дошле до саме препреке од жица но немогући даље, оне западоше у унакрсну ватру, те су морале одступити у почетку у стрељачке заклоне, које су Турци напустили, а доцније услед једног енергичног испада непријатељског у оне положаје, одакле су јутрос пошле на напад. Овај је дан дванаести пук имао око 1200 мртвих.

Картал Тепе на јужном сектору заузето је 25 октобра око 15 часова и одмах је отпочето његово техничко појачање. Следећег дана Турци су покушавали да понова узму овај положај, али у томе нису могли успети, ма да је њихова артиљерија доста добро гађала,

27 октобра вођена је обострана артиљериска борба, али сем једног одбијеног испада на северозападу, ништа се више није нарочито десило. У вече је настао потпуни мир. Бугари су утврђивали Картал Тепе, а Турци су се ојачавали на Папаз Тепеу. Од предвиђеног пак напада на коту 152 код Екмекчиџоја морало се одустати.

Оцена борби од 25 до 27 октобра,

Неуспех против Папаз Тепеа има се приписати не толико оскудици у трупама колико невештом извршењу самог напада.

Утврђења овога положаја имала су карактер чисто пољске фортификације, но и поред свега тога исказивале су велику вредност својом отпорношћу, јер су ослоне тачке биле опасане препреком од жица типа сталног. Према томе, против оваквих објеката имао се предузети један систематичнији напад. Пешадија се морала што је могуће боље утврдити, чим је успела, да се дочепа истурених браничевих стрељачких заклона. Поред тога ваљало је извршити у зору, па чак и дању, што боље рекогносцирање ослоних тачака турских, а препреке по могућности уклонити и под заклоном мрака

наступајуће ноћи, а под дејством тешке артиљерије решити се и поћи на одлучан напад.

Нападна је артиљерија свој задатак потпуно извршила, јер се пред њеним дејством Турци нису могли присто скрасити у својим заклонима. Поред тога, она је спречавала, да се турске резерве приближе и дођу у ове положаје, јер је у исто време одлично дествовала и против турске артиљерије. Но и поред свега тога није било уза амног дејства између пешадије и артиљерије. Пешадија је напала онда баш, када је артиљерија потпуно ћутала. Због овога су Турци и успели да свој напуштени утврђени положај заузму и поседну. Шта више изгледа, да ни између појединих одсека није било уза амности, јер на пр. трупе на левој обали Арде нису ништа знале, шта се дешава на десној обали. Пешадија на источном сектору за све време борбе око Папаз Тепеа остала је потпуно неактивна.

Сасвим је онда природно, што је услед наведених разлога напад на један овако важан положај остао потпуно безуспешан, јер нити је тактички нити је технички добро изведен. *Док је Картал Тепе било ушврђено само у шишу пољске фортификације и што не тако издашно па чак и без вештачких препрека, због чега је природно у том правцу напад бугарски и усиео, дошле је Папаз Тепе било ушврђено јаче и солидније али овде техника припреме напада и шакшика извршења нису одговарали стварној потреби.*

Држање браниоца за време борбе од 25 до 27 октобра.

За време ових борби турска посада показала је изврсну вредност. Увиђајући велику важност положаја Папаз Тепеа и Картал Тепе Турци су напрегли све снаге, да се дочепају понова ових изгубљених положаја и да нападача одбаце на његову првобитну линију опкољавања. Артиљерија им је доста добро гађала.

Код Папаз Тепеа су додуше и успели, но код Картал Тепеа то ипак нису могли, јер број турских трупа, који је имао да изврши поновно његово заузимање, није био довољно јак. У опште може се цео овај поступак Турака карактерисати тиме, *што су они при свима својим испадима необично много водили рачуна о штедљивости живе снаге.*

Заузеће Картал Тепеа дало је могућности опсађивачу, да линију опкољавања уреди и у јужном одсеку, што је бранилац гледао свима могућим средствима да спречи. 31. октобра успео је ипак да га за краће време поврати, али га је после неколико дана морао сасвим напустити.

Ситуација опсадне артиљерије до примирја.

2-ог новембра II. српска армија већ је стигла пред Једрене. Овај долазак био је узрок новом померању и размештају трупа на опкољавајућој линији. Од тада па до краја опсаде размештање и померање трупа вршило се само у кругу посаде појединих сектора.

Српски континенти: Дунавска дивизија II. позива и Тимочка дивизија I. позива народне војске са свима осталим деловима ван дивизијског састава, заузели су делове положаја на западном и северо-западном сектору, док су Бугари за себе задржали источни и јужни сектор. Подробан размештај види се на слици 22.

С обзиром на ово ново груписање трупа морала је донекле и опсадна артиљерија да се размести. Због тога су упућени по два топа 12 и 15 см. L/30, затим једна батерија 12 см. L/28 из Шуменског градског батаљона и 2 батерије 15 см. хаубица из софиског градског батаљона на источни сектор код села Мусубелија и засеока Ринеша.

Транспортовање топова као и подизање батерија стављено је у дужност командирима батерија, којима је стајала за ово на расположењу само воловска запрега. Нити су пионери, нити пешадија ма шта помагали при овоме.

Па и тешки топови, који су били заостали на северозападном сектору, морали су променити положај, те да би с једне стране попунили празнине, које се појавиле услед размештаја, а с друге пак стране да би се приближили нападном фронту. Због овога су образоване две групе артиљериске, од којих је она, источно од села Кемала, где су биле две батерије 12 см. толова L/28 са 8 оруђа, једна батерија 12 см. топова L/30 са 4 оруђа и једна батерија 15 см. топова L/30 са два оруђа, добила задатак, да дејствује према Папаз Тепеу, Бекчи Тепеу, селу Марашу и Казанкјупру, а она, што је пласирана северно од пута Кемал—Карамелчу, са једном батеријом 15 см. топова L/30 од два оруђа и једном батеријом 12 см. топова L/28 од 4 оруђа, имала је, да туче Казан Тепе и Шајтан Тарлу.

На сличан начин груписана је и остала лакша опсадна артиљерија.

По себи се разуме, да је услед овога померања тешке артиљерије ка непријатељским положајима, морало природно настати и сужавање опкољавајуће линије. Већ у почетку новембра обострани предстражни делови, после једне серије бораба, били су прилично близу једни другим. Прстен није био довољно узан. Трупама је било наређено, да се на северозападном сектору ноћу 9/10. новембра дочепају виса код Екмекчикјоја и положаја Јуч Тепелера, а на источном сектору браничевих положаја на Маслаку, Сапунџилару и Мезер Тепеу. У исто пак време посада са остала два сектора имала је, да нападне истакнуте турске положаје.

Но извршење овога задатка није испало за руком, јер се на северозападном сектору није успело, да се Турци одбаце и да се заузму предње њихове тачке, а на источном пак сектору Бугари су наишли на несавладљиву пушчану ватру, која их је спречила да заузму одрђене тачке. Па ипак на једном и на другом сектору трупе су се задржале на 1 и по до 2 км. од Турака. На јужном сектору Бугари су заузели Доудџарос, а на западном сектору Срби

су из своје сопствене иницијативе напали на пешадиске линије пред Папаз Тепеом утврдивши се на косама, које су биле на 1 км. далеко од овог јаког турског положаја.

Чим су топови, што далеко бију, били пласирани и готови, да отворе ватру, почело је бомбардовање вароши. Но ова је врло мало трпела од ове ватре. Тежња артиљерије, да поруши воденицу у Карагачу није се могла повољно остварити.

С времена на време аероплани су се подизали и летели преко тврђаве бацајући прокламације с позивом на предају. Но Турци су на њих отварали ватру свима могућим средствима. Изгледа, да су шрапнели против њих добро дејствовали. Но аероплани су доста добро маневрвали успевајући, да се увек врате неоштећени. Летели су на висини до 1800 метара са које се није могло извршити какво детаљније осматрање.

Турци су се стално трудили да изгубљене положаје поврате, но у томе готово нигде нису успели. Нарочито су се надали, да ће им се Срби мање одупрети но Бугари, те због тога су и напали на Србе на западном и северозападном сектору Али су Срби њихове испаде увек одбијали.

Постигнути резултати.

Време од почетка опсаде Једрена до примирја може се обележити борбама око турских предњих положаја, који су били добро, тактички изабрани и технички уређени. Јуч-шелегер, Екмекчикјој, коша 152, Кодинкјој и остале шачке узајамно су се пошпомагале вашром, те се шиме успело, да се изазове неуспех нападача на северозападном сектору. Њихов ошпор спречио је освајање главног борбеног положаја принудивши на тај начин опсадну артиљерију да двапут мења положај, те је према шоме изазван губитак у времену код нападача. На овај начин може се рећи: Турски предњи положај пошпуно је повољно извршио свој задатак.

ДРУГИ ПЕРИОД.

ПРИМИРЈЕ.

(Од 21. новембра до 21. јануара).

Примирје, које је оглашено у 12 часова ноћу 20/21. новембра, као да је било добро дошло за обе стране, а нарочито за Бугаре.

У целој првој периоди рата од његове објаве па до овога дана примирја рат носи карактер зимске кампање, јер се обе непријатељске стране имају да боре са свима незгодама зиме: хладноћом, и непогодама, снегом и кишом а нарочито са њиховим рђавим последицама у оперативном и хигијенском смислу.

Бугарима су биле пресечене главне комуникациске линије за снабдевање њихове војске пред Чаталцом. Они нису могли ни да помишљају на брзо ослобођење ових линија и под наповољнијим током каквога напада, јер нису имали толико снаге, да једновремено нападају и на тврђаве и да продуже остале обимне операције ка Цариграду и преко Бустендила.

Из овога је сасвим јасно, зашто је Бугарска Врховна Команда решила, да се напад на тврђаву постави у другу линију, а да се међу тим свом снагом и свом тешком артиљеријом баца на главну турску оперативну војску на Чаталци, те да тако крај рату потражи пред самим Цариградом. У томе дакле главном разлогу и лежи решење Бугарске Врховне Команде, да се Чаталца пошто по то заузме.

На ово је најзад Бугарску Врховну Команду принудила околност, што је она врло добро знала, шта је све било потребно за модерни напад на једну већу тврђаву, зашто је при том требало и доста времена, које је за Бугаре у првом периоду рата било од необичног значаја. *Дакле Бугари у ово време нису смели: слабиши своју војску и губиши време.*

Али и Турци су знали шта значи пад Чаталце, те непосредне Цариградске капије. Према томе су Турци, познати још од Плевне као добри организатори утврђивања, и жилави, истрајни и вшти браниоци, настали најживљим темпом на усавршавању Чаталцанског утврђеног појаса између обадва мора: Црног и Мраморног, где су се поред тога концентрисале не само свеже, већ и добре трупе.

Код Бугара пак, поред приличне истрошености у борбама до Чаталце па и пред њом, не беше ни довољно теже артиљерије за борбу против утврђења на Чаталци. Поред тога било је тешко и дотурање муниције по јако испроваљиваним, раскаљаним и поквареним путевима. У ово баш доба паде и решење о примирју, које, као што рекосмо, изгледа, да је за Бугаре добро дошло. Јер, бугарски цар, као да је увидео, да му најзад и најсјајнија победа на Чаталци неће вероватно дати да заузме и Цариград, можда из политичких разлога према Русији. А да ову Пирову победу избори, потребно му је било још врло много скупих жртара.

Због свега овога, по палом решењу о примирју, од стране Бугарске Врховне Команде обраћена је већа пажња на Једренску тврђаву. Бугари су до примирја непрестано мислили, да ће она пасти просто услед глади. Али су се изгледа, у томе преварили, јер је Једрене, као један највећи центар трговине у овоме крају, у себи имало доста срестава за исхрану, те је било способно и припремно да издржи приличне опсадне недаће.

Према томе дакле тек се тада морала обратити озбиљна пажња Једренској тврђави, против које се морао повести озбиљан напад са што јачом организацијом нападах срестава и живе снаге. Заузеће Једрена појављује се као први услов даљих важних операција пред Чаталцом.

Једрене се у првом периоду рата, до примирја ипак одржало и поред свих прочесених гласова о штети: које је изазвало бомбардовање саме вароши и глад међу становништвом, а нарочито у самој

посади. У ствари нити је било какве особите гладне нити је сама варош трпела од бомбардовања. Међу тим сама тврђава све се више ојачавала испред линије форова.

Према свему овоме на пад саме тврђаве могло се помишљати тек, кад су Бугари довели нешто своје опсадне артиљерије, а нарочито од када су била дошла и српска најмодернија оруђа теже артиљерије. У овоме се и огледа оно право начело примене опсадне артиљерије при опсадама тврђаве. Овде се види, да се са Једреном десило исто то, што и са Порт Артуром 1904-5. године, који је озбиљно угрожен и пао тек онда, кад су Јапанци пред Порт Артур довели своју тешку артиљерију са хаубицама од 28 см. Дакле и Једрене је било исте судбине.

*

За време првог периода рата до примирја главна команда опсаде ограничила се само на стешњавање опсадног обруча. Бугари су некако све држали, да ће Једрене бити принуђено да се преда чим истроши храну и муницију. Донекле су рачунали и на ефект од бомбардовања, које је у ствари било без икаквог дејства. При том су Бугари нарочито полагали наду и на општи пораз Турака на осталим војиштима. Но Бугари су се у свему горко разочарали. При том су и Турци приликом преговора о миру у Лондону били на досадање држање Једрена много полагали, шта више они су држање Једрена сматрали као једно животно питање за будућност турског царства. Но влада Ђамил Паше у овом погледу била је готава да у неколико и попусти, али у томе се деси код Турака државни удар 28. децембра (по старом календару) те су у том правцу пропале готово све наде Бугарске.

Према томе сада није ништа преостајало него неизбежно продужење рата па и опсаде Једрена са свом озбиљношћу. Но како Турци у одржању Једрена гледају животно питање и свој национални понос, то је сада Бугарима налагало просто чисто-

љубље да се на Једрене баце свом снагом и да га освоје по сваку цену.

Из овога се да извести закључак, да је продужењем рата опсада Једрена заузимала прво место а догађаји на линији Чаталца—Булаир сада су потиснути у другу линију. Дакле из система досадањег само стешњавања прстена око Једрена имала је да настане једна права опсада и један озбиљан напад, којем су се имала ставити сва средства на расположење. Да би се Једрене савладало потребно је било знатно појачање у трупима, артиљериском материјалу и муницији.

Извесне мере, које су биле до тада изостале, или су без довољне припреме извођене, морале су се сада из основа променити и свом озбиљношћу организовати. При овој организацији било је на првом месту стало до тога, који сектор треба избрати за напад. У почетку рата изгледало је, да би напад на западни сектор ишао најбрже а при том и успешно, јер се на овоме сектору жељезничка станица у Мустафа Паши појављује као најбоља за снабдевање. Но у првом периоду рата до примирја увидело се, да је овај сектор врло јак и да је исказивао необичан отпор, јер су били Турци и сами увидели овај значај са бугарске стране, те су при организовању тврђаве обратили нарочиту пажњу на овај сектор.

Докле је примирје трајало пуна два месеца, дотле је Чаталцанска линија, тај последњи чврст праг за Цариград, снажно ојачавана. Стара утврђења образовала су скелет једнога положаја утврђиваног чисто пољском фортификацијом, но који је при том снабдевен и јаком артиљеријом. Крила овога положаја наслањаху се на два мора, а посада његова састојала се из најбољих малоазијских трупа, које нису биле досада нигде излагане неуспесима и поразима. Овако један јак положај није могуће нападати без тешке артиљерије. С тога се у овом циљу морао један део артиљерије дићи са једренске опсадне линије и улутити ка Чаталци. Питање

је било само како ће се извршити дотурање материјалних потреба, а нарочито оних за исхрану осталим двама армијама: I. и III., које је требало нарочито ојачати пред Чаталџом. Као што је познато тврђава једрена пресекла је и затворила жељезничку пругу Софија—Цариград, потом је за себе везала једну армију од око 60 од 70000 људи бугарских трупа и једну велику количину техничких средстава. При том је она стално давала добар и повољан изглед по турску ствар приликом конференција о миру у Лондону. Све ове околности ишле су у прилог томе, да Једрене треба што пре да падне.

Уверивши се пак, да се ова жеља неће тако скоро испунити, Бугари су се ипак помогли, јер су успели, да издејствују при преговорима за мир, да им се призна, да жељезничком пругом могу дотурати својој војсци пред Чаталџом бар потребе за исхрану. Овим одобрењем и пристанком Турци су учинили кардиналну грешку. Поуздање посаде, која се дотле држала на приличној висини, падало је све више и више, нарочито кад се сазнало о правом стању ствари ратне ситуације. Овоме је допринела особито и та околност, што су официри турски, који су пратили бугарске возове, добијајући новине и извештаје од бугарских официра, могли доћи до тачног сазнања о потпуном поразу и неуспеху у Македонији, Тракији и Епиру. Овако једна штетна околност могла се избећи, да је Шукри паша у своје време наредио, да се поруши жељезнички мост на Арди, као што је то доцније и учинио пред падом самог Једрена.

ПРИПРЕМЕ ЗА НАПАД

Избор сектора за напад.

Кад је тешка артиљерија постављена требало је сад решити, да ли ће се напад извршити против северозападног или источног сектора.

Пре свега, на првом месту било је потребно

заузети Папаз Тепе како се неби доцније падало у старе грешке. За ово пак било је потребно више материјалних средстава за напад, а при том имало се још много што шта припремити, уредити и организovati, јер су утврђења била недовршена, и необезбеђена против јуриша, а линије стрелачких заклона нису биле обезбеђене против шрапнелне ватре.

Врло је пак тешко било одредити време, да се што пре отпочне напад, јер су све припреме биле готове, опсадна артиљерија пласирана и сви детаљи за извршење најтачније и најбрижљивије проучени. У случају, да се успе извесно је, да би се на основу тога успеха диктирао мир, и Бугари и Срби били би поштеђени великих губитака, који би неминовно морали настати услед кише и снега при досадном опкољавању.

Односно самог решења за извршење напада требало би истаћи ову околност: Пошто је северозападни сектор био поседнут специјално српским трупама, а Бугарима је пак било стало, да они освоје Једрене по сваку цену, и немогавши при том сада извршити померање трупа, јер би то био један неопростив грех и погрешка, то су они одлучили да се на Једрене изврши напад са источног сектора.

Избор овога сектора за нападни фронт имао је врло великих тешкоћа комуникациских, јер све комуникације из западне Бугарске стицале су се у Једрену, а ни једна од комуникација није ове путове секла попречно, да би се муниционим и осталим колонима могло избити на овај сектор. А саобраћај по свима овим путовима у ово зимње доба по киши и непогодама захтевао је силан утрошак: и времена и снаге.

Па и поред свих ових тешкоћа Бугарска Главна Команда опсаде напрегла је сву снагу, да баш са овога источног сектора предузме главни напад. Отуда се и да објаснити та околност, зашто је цео месец фебруар и прва половина марта прошао само тако рећи у припреми.

Овај се напад имао извршити са северног и источног пододсека са источног сектора, који су се пододсеци сучељавали под једним правим углом баш на оном месту, где је фор Ајваз Баба. Услед овакве ситуације нападаога артиљерског положаја топови, који су били на северном односно на источном пододсеку, стављали су под снажну анфиладну и унакрсну ватру отпорне тачке, интервале и предње положаје северног односно источног пододсека браниоцевог.

Сами пак форови и објекти на овом источном сектору беху или не довршени, или у потпуно занемареном стању. При том и сама варош била је у непосредној близини ове линије објеката, те је и она била под ватром од стране нападане артиљерије, а овај део није ни заштићен речним током Тунџе, као што је то био случај са делом вароши на јужном сектору а на одсеку Марице.

Поред свега тога већина утврђења пројектовала се на косама, које се баш позади њих налажаху тако, да је нападаој артиљерији пружена одлична могућност, да их до последњег момента може тући преко глава својих трупа, које би се кренуле на јуриш.

Да би се ова пројектована одлука привела и у дело, Бугари су на овом изабраном сектору за напад још пре истека примирја померили опкољавајући положај на линију предстража, извршивши при том наравно бољу организацију уређења овога дела за напад. Али и Турци нису остали неактивни на овој делу, јер су и они предузели према Бугарима радове са појачањима у већем обиму.

Размештај и померање артиљерије на нападном фронту.

Оруђа тешког калибра са западног и северо-западног сектора премештана су на север и северо-исток источног сектора помоћу воловске запреге. При овој је било несавладљивих тешкоћа, јер су путови били у страшном стању, које се погоршавало

из дана у дан услед отапања снега, који у ово доба беше изузетно јако напао. Због овога ово премештање оруђа трајало је читаво два месеца. При овој су Бугари применили све мере опрезности да, што је више могуће и боље, сакрију ово премештање од Турака. Због овога су они на западном и северо-западном сектору враћали неколико пута тешка оруђа, што су Турци свакако могли приметити, али овим је само извршивана просто једна демонстрација у циљу обмане Турака и одвраћања њихове пажње од правога циља. На новим пак положајима гађање је вршено потпуно успешно под заштитом пољске артиљерије. Кад су нађени елементи гађања батерије су се потпуно ућутале тако, да су Турци били при општем нападу приликом отварања артиљериске ватре са свију страна потпуно изненађени.

На источном сектору до обнове непријатељства пренесено је по 500 зрна на оруђе. Путови су били раскаљани и сувише, те је саобраћај за неко време био и укочен. Колико је било тешкоће при транспортовању муниције може се видети из тога, што су на пример једна кола носила само по 2 зрна за 15 см. топ.

Долазак српске опсадне артиљерије.

Месеца фебруара дошло је 28 хаубица српског опсадног парка. Ове хаубице распоређене су на јужном сектору, који је означен као споредни фронт за напад. Па и транспорт ове артиљерије и њено размештање Турци нису могли приметити нити открити благодаречи вештом маскирању положаја за оруђа помоћу нарочитих поплета.

Рад код Турака за време примирја.

И Турци су време примирја искористили у циљу усавршавања фортификациских објеката и ојачавању склоништа до крајних мера организујући и предње положаје за што је могуће јачи отпор.

Предтерен пред северним делом сектора у долини Праводишнице вештачки је поплављен и на многим местима постављене су биле и мине.

У целој тврђави било је око 600 топова а покретна топовска резерва износила је 138 оруђа, од којих је 72 оруђа било новије конструкције.

Мерзери су били сви старијег система.

Средства за живот и издржавање за време примирја нису се могла допунити.

ТРЕЋИ ПЕРИОД.

Од 21. јануара до пада Једрена.

Рад браниоца.

Сем нешто мало веће активности артиљериске ватре, којом се дејствовало из тврђаве и којом су причињаване приличне штете код нападача, Турци нису скоро никаквог елана више показивали после примирја. Они су се припремали у ово време од 10. до 12. фебруара за један испад са 10 батаљона у источном правцу према Мусубелија. Но овај испад по Бугаре могао је бити од судбоносних последица, само да је мало боље организован и припремљен и са више трупа потпомогнут, као и да је енергичније изведен. Како је у ово време била прилична магла, то су Турци под заклоном њеном могли изненадно да нападну бугарске предстраже и да продру у саме њихове батерије. Али Турци су извели ово доста неозбиљно и небрижљиво, јер су се пре времена открили, услед чега их Бугари бајонетом вратише натраг наневши им велике губитке.

4. фебруара Турци су на јужном сектору извршили такође један испад, али без успеха. После овога испада Турци су чешће покушавали испаде све до почетка тродневне битке.

ПОЛОЖАЈ САВЕЗНИКА ПОСЛЕ ПРИМИРЈА.

Северозападни сектор.

Овај сектор посела је Тимочка дивизија I. позива са 3 своја пешадиска пука и једним бугарским. Положај њихов протезао се: од Марице на 5 км. западно од Кадинкјоја, потом висом код Екмек-

чикјоја, Ак Бунара. па висом Ђски Инђерлика завршујући се на северној ивици јаруге Мајмундере поред Тунџе. Удаљење ових линија од турских предњих положаја износило је 2—3 км.

Источни сектор.

Села Демирлен и Јеникјој на левој обали Тунџе била су удешена за одбрану. Одавде је линија отпора ишла: гребенима Балабансерте, Балансерте, Балабаналчија, висом Дикиташа, Кавказ Баира, Арап Тарле и пресецајући Праводишницу на 700 м. пред Маслаком, пела се билом западно од Мусуфбелија завршујући се јужно од овога места и западно од насеља Гинеша.

У овом сектору Бугари су применили врло много фортификациских радова. Готово на свакој узвишици подигнути су стрељачки заклони и утврђења, али како беху постављани и на највишим тачкама њиховим, то их је било лако открити. За међусобну везу ових утврђења служиле су једна, две па и три линије стрељачких заклона. На уређење стрељачких заклона у погледу заштите против шрапнелне ватре обраћена је нарочита пажња, док је међутим мало било изражених склоништа против дејства пуних зрна, због чега је по појединим заклонитијим деловима земљишним морало бити подигнуто доста оваквих заклона. Но они су били растурени, јер није било згодних теренских односа у том смислу.

У јужном делу овога одсека, од друма па до Марице, и коњица је била подигла за себе стрељачке заклоне.

Јужни сектор.

Овде су Бугари држали линију Ахаркјој—Карталтепе—Доудџарос. Картал Тепе је било врло добро утврђено, а Доудџарос удешен за одбрану. Одстојање ове линије од турских положаја износило је у средњу руку само 1 км., а код јаруге на друму

Карагач—Ортакџој само 500 м. Сви закљони због својих ниских грудобрана добро су се прилагођавали земљишту.

Западни сектор.

На овом земљишту положај према Турцима посели су само Срби. И он је био на оном венцу, који је од турског положаја био одвојен само једном удољом широком просечно само 1 км. Овај се положај пружао од Арде до Марице и образовао је једну једину линију пешадиских стрељачких закљона за став стојећи. Позади овога положаја водиле су добре комуникације, којима су се кретали возови. На супротној страни овога венца, која није била окренута непријатељу, били су подигнути лаки пасивни закљони у већем обиму.

Батерије су биле добро маскиране. Тамо, где није било нарочитих штитова за закљон, гађано је кроз дубоко усечене шарте. Батерије су подизане обично за више топова, а било је и амбласмана за поједина оруђа. Батерије су биле везане за своје каре помоћу нарочитих закљона.

Позади нових положаја, на свима секторима, биле су уређене потребне комуникације и на појединим местима подигнути су и мостови преко река. Поред тога била су израђена и међупросторна слагишта за материјалну спрему.

Како су трупе па и сами официри имали пре-теране извештаје о вредности турских препрека од жица то се морало водити рачуна о овој препреци и код опсађивача.

Груписање опсадне артиљерије.

Као што је споменуто, скоро сви опсадни топови, па чак и неки са западног и северозападног сектора пренесени су на источни и јужни сектор. На главном западном фронту било је 98 топова, размештених по батеријама, са задатком да туку утврђења, односно, форове: Таштабију, Ајваз Бабу

и Ајци Јолу образујући према томе 3 раздвојене групе. Сл. 23 и то:

1) *Северну групу* јужно од села Бујук—Џулук на ивици јаруге Кијос Дерџе са 34 добро маскирана топа са средњом даљином терања од 3000 м. до Таш Табије и 4000 м. до Ајваз Бабе. Утврђење и батерије до Куру Чесме (8000) били су под анфиладном ватром.

2) *Североисточну групу* између места Мусубељија и потока Праводишнице такође са 34 топа, а са циљевима гађања на Ајваз Бабу и Ајци Јолу дејствујући при том нарочито анфиладном ватром на Ајваз Бабу и Таш табију на 5500 м.

3) *Источну групу* поред засеока Гињеша са 30 топова са циљем дејста против осталих утврђења, односно форова источног сектора: Ајци Јолу, Кестенлика и т. д., са даљином гађања од 5000 до 6000 м.

Бугарски дакле тешки топови били су на 5000 до 6000 м. од појасне линије форова, ако се осматра са Маслака онда само 2000 м. од турских истакнутих положаја.

Срби су пак своју тешку артиљерију овако пласирали: 12 комада 12 см. и 8 комада 15 см. хаубица позади коте 94 северно од Емерлија, образујући опсадни парк. Ови су топови имали даљину терања до 9000 метара и стављали су под ватру бетонираних батерије турске као и утврђења јужног сектора, а нарочито Демердешку групу са средњим дометом од 6 до 6500 м.

У циљу осматрања батерије и батериске групе служиле су се многобројним могилама, које су уде-шавале за осматрачнице и помоћу телефонске мреже везивале дотичне батерије са овим осматрачницама, зашто је употребљено око 100 км. кабла телефонског. Сви пак команданти и осматрачи имали су нарочите карте квадриране и обележене за брзу и тачну коректуру ватре.

За брзо дотурање муниције и осталих потреба за гађање подизани су међупросторни магацини

као на пр. онај у Муручилеру и долини Сазлу дере или онај код засеока Гинеша на западном сектору и у јарузи поред Емерлија на јужном сектору. Осим тога, подигнути су били и поједини магацини и код појединих група батерија.

Главни пак депо, односно слагалиште муниције било је у Мустафа Паши.

Све су батерије биле укопане и осигуране против шрапнелне ватре. Ова осигурања устројавана су чак и код пољских батерија. Поједини топови, ам-пласмани, односно батерије, били су везани добрим и заштићеним саобраћајницама, у чијим су нагибима усецане нише за муницију или заклони за људство. Ове нише имале су да заштите од дејства пуних зрна.

Резервне батерије биле су код Мусубелија у долини Сазлу Дере и код Гинеша. Оне су биле стално припремне за покрет и дејство у оном правцу, где буде потребно било.

Бугарска главна команда да би застрашивањем становништва принудила тврђаву на предају наређивала је бомбардовање, које је почело још првог дана по обнови непријатељства. И 31-ог јануара била је наредила бомбардовање на више места у циљу изазивања пожара и застрашивања становништва. И у опште за све време опсаде до почетка тродневне битке Бугари нису имали да забележе никакав нарочити успех.

Оцена припремних мера за напад.

Припреме за намеравани напад биле су врло добро и исцрпно проштудирани како на главном, тако и на споредном нападном фронту као и оне за демонстрацију на западном и северозападном сектору. Померање, рокирање, шрупа као и груписање опсадне артиљерије, тачно је и правилно проштудирано и организовано и у великој тајности изведено.

Према свему овоме могло се рачунати на потпуни успех без великих губитака, јер је тако рећи

проштудирано до сишнице све, што је било пошребно, да се предвиди, организује и изведе, те да се не десе никакве непредвиђене евентуалности.

СВРШЕТАК ОПСАДЕ.

ТРОДНЕВНА БИТКА.

Напад од 11. до 13. марта и пад тврђаве.

Тачан опис последње фазе опсаде тешко је дати, јер су Бугари према уделу својих савезника (Срба) били јако затворени, боље рећи хладни и опрезни, те су Срби, према томе, о овоме плану извештени службено тек у последњем моменту.

2-ог марта размештај опсадне артиљерије био је потпуно завршен после рада од пуна два месеца. Сад је имао да отпочне формалан напад. Али Бугари су предпоставили да још мало причекају, да би се сви органи, који су имали да учествују у нападу, потпуно посветили постављеном им задатку, те да би проучили и припремили што је могуће боље све, што је потребно за извршење напада.

Ова велика предострожност при овим припремама за напад, проистацала је од генерал-мајора Вазова, главног команданта нападног фронта, који је своју каријеру почео у инжињерији завршивши своје студије у Николајевској инжињерској академији у Петрограду. *Овај је генерал поред јаке воље, имао и пошребну одлучност, одличну сирему и високу интелигенцију, једном речју све особине, које изискују потпуно садејство шакшичких и шехничких услова у једној шврђавској војни. Њему је дакле при овим припремама за напад припала главна улога и он је ово поверење потпуно оправдао.*

Између Бугарске Врховне Команде и команданта опсаде генерала Иванова постајала су размимолажења о начину извршења напада. Генерал Иванов заступао је гледиште, да треба брзо и одлучно радити и нападати, док се гледиште Врховне Команде огледало у духу опрезности и што је-фтинијег, односно, економнијег успеха.

10 марта у 19 сати добио је генерал Иванов од Врховне Команде ову директиву:

„11. марша пре иодне 2-га ће армија са својим трупима са источног секшора напасши непријатељске иштурене положаје. Сви остали секшори једновремено имају овај напад да пошпомогну енергичним покрешом унапред“.

На основу ове директиве командант опсаде у 23:30 часова наредио је ово:

„II. армија има задатак да заузме иштурене непријатељске положаје и да непријатеља одбаци на главну обранбену линију.

Према шоме наређујем:

1) 11. марша у 13 часова сва опсадна оруђа и пољски шопови имају да отворе ватру.

2) Ноћу 11/12 марша прећи ће пешадија у напад под заштитом опсадне и пољске артиљерије с шим, да се у зору дочепа иштакнутих непријатељских положаја“.

Распоред трупа пред напад.

Пред сам напад трупе су биле овако распоређене:

На источном сектору (главном нападном фронту) било је: 7 пешадиских бригада или 14 пешадиских пукова са 22 пољске батерије од 88 брзометних топова и 98 опсадних оруђа са једном коњичком бригадом.

На јужном сектору (споредном западном фронту): 2 пешадиске бригаде са 12 пољских батерија од 48 брзометних топова и 30 опсадних оруђа са 28 српских и 2 бугарска.

На западном сектору: 3 српска пешадиска пука из Дунавске дивизије II. позива са својом пољском артиљеријом и 6 опсадних оруђа.

На северозападном сектору: 4 пешадиска пука српске Тимочке и Дунавске дивизије са својом пољском артиљеријом, 8 опсадних топова и једним бугарским пешадиским пуком.

Укупно пред Једреном било је 108.000 бораца, а кад се одбију болесни и неборци онда око 88.000 бораца, 240 пољских и брзометних топова и 102 опсадна оруђа, и 32.000 Срба са 60 брзометних топова и 38 тешких оруђа.

Турци су у овом моменту имали овакав распоред:

На источном сектору: 6 батаљона и 60 до 65 пољских топова на иштуреним положајима и 12 батаљона са 60 до 65 пољских топова и 50 до 60 тешких оруђа на главној одбранбеној форовској линији.

На јужном сектору 16 батаљона.

На западном сектору 5 батаљона.

На северозападном сектору 12 батаљона.

Укупно 51 батаљон.

II. март.

Према наређењу команданта опсаде артиљерија је тачно у 13 сати отворила ватру са свију нападних сектора. Но у северорсточном одсеку источног сектора тешка оруђа имала су задатак да привремено ћуте, да би се непријатељ о правом нападном фронту и даље одржао у неизвесности.

Гађало се и гранатама и шрапнелима. Гранатама поглавито против мртвих предмета а шрапнелима против живих циљева и то на предњим непријатељским положајима.

Српске хаубице гађале су са изванредном прецизношћу и тачношћу благодарећи не само савршености топовског материјала него и нарочито одличној способности и спреми команданата и командира и војника, једном речи свију артиљераца, који су, тако рећи, одлично гађали турске батерије саграђене од бетона, које су до душе одговарале врло енергично својом ватром. Но и поред свега тога ништа нису могле наудити положајима српске артиљерије, који не само да су били добро маскирани, већ су послугу одлично заштитили против турске шрапнелне ватре.

Што и поред све своје енергије Турци нису према Србима успели, разлог је био и у томе, што они нису имали никаквих осматрачница. нити средстава за правилно и тачно осматрање дејства своје артиљерије, због чега су и били у неизвесности за све време дејства. У опште, изгледа, да су Турци мало вредности и значаја придавали осматрању метака, јер им никад није ни пало на ум, да гађају српске осматрачнице.

Око 22 часа артиљерија са источног и јужног сектора ућутала је у том циљу, да би се пешадија развила за напад, те да би могла извршити препад на истурене турске положаје. На осталим пак секторима артиљерија је и даље отварала своју ватру.

Ноћ 11/12. марта.

Ноћу 11/12. марта прешле су трупе на свима фронтovima у напад. На источном, пак, сектору ово је извршено нешто мало доцније и то тек у зору.

На јужном сектору генерал Кирков, решивши се да заузме положај Памуксерте и село Доудџарос, наишао је на жесток отпор код браниоца, те се услед тога мораде зауставити и утврдити онде, где је задржан од стране браниоца.

На северозападном сектору, српска артиљерија, која је целога дана гађала турске положаје, продужила је своју ватру и за време наступања пешадије за напад. Услед овога успело се, да се без великих жртава заузму места: Кадинкјој, Екмекчикјој, но Јучтепелер још није могло бити заузето. На северном пак одсеку овога сектора, због осетне браниочево ватре, нападач је до зоре заузео терена само за око 30 метара.

Привидна пасивност на источном сектору, а при том интензивна српска хаубична ватра и привидни напад генерала Киркова на јужном сектору, доведоше Турке на погрешно решење. Шукри Паша услед овакве ситуације, осетио се мало умирен са источне стране, али зато му је задао бриге интен-

зиван рад генерала Киркова на јужном сектору, где је турски положај био слабије фортификациски утврђен. Због овога се Шукри Паша одлучи да одмах већи део своје главне резерве упути на јужни сектор.

На источном сектору 12. марта у 3:30 ујутру пешадија се је помакла унапред у највећој тишини у долини потока Кумдере и то у овом борбеном распореду: пукови са по три батаљона у првом борбеном реду, а по једним батаљоном у резерви. Батаљони су имали по 2 чете једну за другом у колонама и једним густим стрељачким ланцем пред њиховим фронтом. Месец је био иза леђа колонама и олакшавао је одржавање праваца, због чега су поједини војници носили фењере. Извиђачи су имали да испитују терен унапред.

Ка северном делу, а на предтерену фора Ајвас Бабе и Таш табије кретале су се нападне колоне 11. дивизије у широкој долини Чираган Дере и Куруџи Дере, које су изводиле управо на оне тачке, које су имале бити нападнуте и јуришем освојене. Сл. 24.

Око 4 сата и 15 минута ујутру прешле су источне нападне колоне долину Кумдереа, северне пак колоне доспеле су до Потока Праводишнице. Одавде је под заштитом сумрака отпочео прави напад. Турци пак, освестивши се доцкан, тек са 800 метара латише се оружја. Но кад им Бугари добро управљеном ватром из скоро 100 опсадних топова почеше одговарати око 5 часова код Турака настаде права забуна и паника. У дивљем бегству они су напустили предње положаје и кренули натраг, но многи се од војника заплетоше у препреци од жица, услед чега су неки погинули а неки заробљени.

Око 6 часова Бугари су заузели све турске предње положаје од маслака до Демир Капу, где су запленили 20 топова и више машинских пушака отварајући при том стално ватру на колоне, које су окренуле леђа.

Са мање пак успеха текао је напад на северном делу овога одсека. Свануће зоре изненадило је II. дивизију још у долини Праводшинице, јер су трупе биле откривене и са Таш табије снажно тучене, а нарочито су стављене биле под јаку митраљеску фланкирајућу ватру турску наступајући делови 56 бугарског пешадиског пука из првог борбеног реда.

И ако је група бугарске опсадне артиљерије поред Мусубељија успела, да примора турска утврђења и батерије да престану са дејством ватре, ипак нису могли ућуткати и овај део стрељачких заклона, што је био пред Ајваз Бабом, јер су се овде били угнездили горе поменути митраљеци, те они угушиваше тако рећи, сваку вољу и полет за напад код 56 бугарског пука. Сл. 25.

Опсадна пак оруђа изазвала су таква сјајна дејства, да су и сами Бугари били изненађени, јер су све батерије браниочеве на источном сектору потпуно ућуткане, а послуга је због тога, што није била заштићена од шрапнелне ватре, или побијена или нагнана у бегство. Каземати пак по утврђењима, односно форовима, били су порушени и турска пешадија више није знала, где ће да се заклони, те услед тога природно настаде повлачење, ма да још по нека мања оделења истрајаше по интервалима пешадиских линија.

Према свима знацима изгледало је, да би према свему овоме морао успети и напад предузет одмах и против главног одбранбеног положаја. Но Бугари га нису предузели за сада из ових разлога:

1) *Што су им трупе последњим нападом прилично биле поремећене, те би морали привлачити и резерве.*

2) *Што је била велика магла, која је јако отежавала оријентацију; и*

3) *Што им ипак успешни подаци о сопственом дејству артиљерије нису још били познати.*

Може се, донекле, сматрати као погрешка код Бугара што ову маглу нису искористили, те да се под

њеном заштитом што више приближе главном одбранбеном положају. Па ипак може се рећи, да је 12. марта у јутру први задатак напада у главном извршен, јер су турски предњи положаји на целој линији на источном сектору били већ у рукама бугарским, а ово је било и најважније, јер је овај сектор био решавајући.

Кад се магла око десет сати пре подне дигла, Турци су корисно употребили прилику, да Бугаре, који су ушли у напуштене њихове предње положаје, обаспу снажном ватром. Исто тако одлично су гађале неке од батерија поред Куручесме и јужно одавде, које су код Бугара на Маслаку и Малтепу изазвале осетне губитке.

За ово је време командант опсадне војске ђенерал Иванов тачно проценио свој положај и онај код браниоца па се према томе одлучио, да последњи удар изведе против појасних форова. С тога је издао овако кратку заповест: „*Форове на источном сектору нападати и заузети*“.

По првобитној одлуци овај је напад имао почети једновремено у 14 часова са оним на осталим секторима. Али из бојазни, да се дању неби претрпели још већи губитци од овако већ уздрманог браниоца, то је почетак напада одложен за 22 сата (ноћу). Дотле пак за све време артиљериска и пешадиска ватра није никако престајала.

Дивизија Киркова, до које су већ допрле вести о успеху на источном фронту, покушала је више пута са много истрајности и издржљивости, да заузме положаје Памук Серте и Токат Баир, али је било све узалуд. Но и поред свега тога трупама је испало за руком, да се бар овим положајима приближе. Сл. 26. 15. см. хаубице модел Шнајдер продужиле су своју ватру против турских бетонираних батерија, ма да су ове биле добро маскиране, ипак су врло често и добро погађане.

Ове хаубице нису готово никакав знатан ефекат изазвале на стрељачким заклонима на Памук

Серти и Такат Баиру, који су врло добро били прилагођени земљишту.

На источном сектору, где се мете нарочито и оштро оцртавале на врло згодној позадини, било је дејство против форова, утврђења и батерија изврсно. Тврди се, да су Турци у овим батеријама морали 4 пута мењати, односно допуњавати послугу.

У вече и батерије и утврђења потпуно су се ућутали. Отпор су могли исказивати још само ми-траљезима.

Ситуација 12. марта у вече.

Кад је наступила ноћ 12. марта трупе су биле у оваквој ситуацији:

На источном сектору. У северном пододсеку 5-ти пешад. пук провео је цео дан у долини Праводишнице, где се заклонио на јужним стрмим падинама и подигнутим заклонима у виду Ђелија од анфиладне ватре са Таш табије.

У источном пододсеку биле су предстраже у стрељачким заклонима на 150 до 200 м. од линије форова. Главна трупа пешадије прикупљала се на једном простору у долини Праводишнице код села Хасан аге, који није обасут ватром, а резерве су биле иза другог била источно од задобијеног пред-терена.

На јужном сектору. Као што је поменуто, дивизија Киркова није могла да се дочепа предњих непријатељских положаја. На овоме делу бојишта, где се борио 30-ти пук, испало је једној батерији за руком, да се заустави на даљини од само 150 м. од турског утврђеног положаја на Памук Серти.

12-ти пешадиски пук у току дана покушао је да протера Турке из Доудџароса, но он је био заостављен препреком од жица, која је била напред истакнута, те се морао задржати и утврдити на 250 м. пред овим местом претрпевши знатних губитака.

На западном сектору. Док се овако на источном сектору рељефно и очито оцртавала борба на исто-

чном сектору у заузимању предњих положаја и приближавању бугарских нападних трупа до на јуришну зону пред линију форова овога дана се и на српским секторима одигравали значајни моменти једног видног братског саучешћа раме уз раме. И српске трупе заузеле су овога дана предње положаје. Дунавска дивизија, која је цео дан провела у борби против Папаз Тепеа, заноћила је на положајима за 350 метара од непријатељских предстража, које је освојила и где се утврдила.

На северозападном сектору. На овоме сектору било је од нарочите важности то, што су трупе Тимочке дивизије заузеле Чифлике: Кадинквој и Екмекчикуј, и особито се одликовале у одбијању неколико турских противнапада. Ово је у толико пре значајније, јер су Срби на овоме сектору имали само пољску артиљерију, која је своју пешадију одлично помагала до крајних граница. И напад ове српске дивизије јесте један од најбољих успеха за време целог овог напада.

По свему досадањем успеху пад Једрена имао се очекивати у скором времену а најдаље у року 24 часа.

Борбе ноћу 12/13. и 13 марта.

Ошварање пролаза у препрекама од жица.

Чим је наступио мрак одмах су бугарски пионери почели да отварају пролазе у препрекама од жица за јуришне колоне. Губитци при овоме били су минимални (око 60 људи на целом делу нападног фронта), јер опсадна артиљерија није прекидала дејство своје анфиладне ватре на утврђења и батерије.

За водиљу при извршењу напада служила је једна бригада 11. дивизије, која је имала да напада у северном делу источног сектора од Тунце до Ајваз Бабе.

Радове око сечења жице вршио је капетан Силвестров, коме је командант бригаде наредио да са једном получетом пионира и потребним бројем пешака буде спреман за покрет. Ову радну снагу капетан Силвестров поделио је на партије од по 4 до 5 људи наоружавши их маказама за сечење.

Место широких и далеко једно од других удаљених јуришних улица, као што су то обично практиковали Руси, они су имали само уске пролазе са малим међусобним растојањима. Ово гледиште важило је за цео нападни фронт, да се јуришне трупе неби морале згомилавати, већ да би могле препреку прелазити широким фронтом. Удаљење пролаза износило је просечно 15 м. а варирало је као што показује ова таблица:

Тек. број	Удаљење између јуришних улица у м.	Ширина отвора улица (пролаза) у м.	Примедба	Тек. број	Удаљење између јуришних улица у м.	Ширина отвора улица (пролаза) у м.	Примедба
1	21	6	Од Таш таблице на на исток	23	14	2	
2	35	4		24	17.5	2	
3	21	2		25	4.2	2	
4	5.6	3	Коље код жица од гвозђа или дрвета	26	5.6	3	
5	21	8		27	8.4	3	
6	24.5	6		28	28	6	Пресечене жице и поломљено коље
7	10.5	4	29	17.6	8		
8	14	6		30	140	6	
9	7	4		31	31.5	6	Артиљерском ватром покидале жице
10	10.5	4	32	4.2	2		
11	7	2		33	17.5	2	
12	14	4		34	21	3	На гласији Ајваз Баба
13	21	4	35	7	6		
14	14	4		36	4.2	20	
15	21	6		37	14	3	
16	10.5	8		38	35	3	
17	35	2		39	56	30	Петпостолика артиљерских на једно исто место
18	7	3	40	7	1		
19	3.5	4		41	2	6	
20	24.5	4		42	4.2	6	2 погодика артиљерских зрна и помоћу маказа
21	14	4	43	17.5	4		
22	10.5	2.5	44	14	3		

Највећи интервали између јуришних пролаза 29, 30 и 31 м. објашњавају се тиме, што су на ономе месту турске пешадијске линије развијале још знатно ватрено дејство.

Пред фором Ајваз Бабом по овој табlici види се, да је пролаз сразмерно доста широк (тек. број 36 са 20 м. ширине), но овај је пролаз био у мртвом углу, те због тога и рад на њему није био изложен опасности.

Људство осим маказа имало је заштитне табле, но оне нису давале потребну заштиту, јер је нађено доста погинулих пионира иза ових табли, пошто су их турска шиљаста зрна пробијала.

широкселинске метке на лаким колицима са дугачким моткама Бугари су држали у припраности но до њихове употребе за рушење жице није дошло.

Општи напад на свима секторима.

Чим је месец изишао све су трупе на свима секторима пошле на напад.

На источној сектору. Артиљерија је отворила интензивну ватру против линија форова, а пешадија је под заштитом њеном кренула напред.

За јуриш на делу фронта Ајваз Баба—Ајдујолу—Таштабија одређени су били: 10., 23. и 56. пешад. пук. У почетку је овај део фронта добио необично јаку ватру са интервала. Но када се дејство опсадне артиљерије мало по мало јасно и снажно исказало, попустио је отпор посаде, те је нападна пешадија могла без великих губитака (само 200 мртвих на целом фронту) проћи кроз препреку од жица. Турци су увидели сада сву озбиљност, те просто бежући напустише форове појасне линије.

На овај начин успео је 10. пук, да тако рећи без борбе освоји Ајди Јолу.

Са више пак муке текао је напад на Ајваз Бабу. 23. пук био је запао у такву ватру из једног још недовршеног утврђења између Ајваз Бабе и Ајди Јолу, као и из машинских пушака са једног другог утврђења близу овога. Ова је ватра зауста-

вила пук, ма да је непријатељ потпуно напустио остала утврђења и батерије. Тек услед концентричне ватре опсадне артиљерије, а под грожењем фланкирајућег напада са стране од Ајди Јолу, непријатељ је напустио и овај положај, који је тако упорно бранио. У сванућу Бугари су заузели Ајваз-Бабу од прилике 4 сата доцније од пада Ајди Јоле.

Па и Таш табија наскоро затим би заузета.

Сада је бугарска пољска артиљерија, заузевши ове положаје, отворила ватру за непријатељем, што је одступао.

Око 8 сати ујутру већ је цео источни сектор био у рукама бугарским.

Интересантно је, да Шукри паша никад није ни помишљао, да ће се главни напад повести са источног сектора. Он је мислио, да су оне силне припреме на овом сектору имале просто да предходе и потпомогну јужни сектор, где је по његовом мишљењу имао да се изведе напад и падне решење. Увидевши пак право стање, а кад ја осетио и почетак свршетка, он је наредио, да се поруши све што се може рушити. И заиста око 8 сати ујутру чула се прва експлозија (7-20 час.) којом је бачен у ваздух један од највећих муницијских магацина у близини Шајтан Тарле. Последњи делови облака од дима барутних гасова и прашине нестали су тек око 1 сата по подне. Па и поред свега тога неке батерије турске, које су биле у близини Јеник'шле (нове касарне) отварале су још ватру на објекте источног сектора, који је већ био у бугарским рукама.

Као први са источног сектора ушао је у Једрсне пуковник Марколев у 10 часова на челу једне комбиноване коњичке бригаде и пројуривши кроз улице, које су биле препуне турским трупима, дошао је у фор Хадирлик, где је известио Шукри пашу, да је од тога момента заробљен. Око 9 и по сати наступао је и 23. пук ка вароши са музиком.

Један део пешадије употребљен на источном сектору, прешао је Тунџу и маршовао ка касарни

Јеник'шла, где су турски заробљеници полагали оружје.

На осталим секторима борбе су се још водиле.

На северозападном сектору. Срби су ноћу јуришем заузели Јуч Тепелер.

На западном сектору. Дунавска дивизија врло је енергично нападала на Папаз Тепе. Пошто се фронталним нападом оно није могло заузети, почело је наткриљивање оба крила овог јаког положаја у циљу принуђавања браниоца на одступање ка Бекчи Тепеу.

На јужном сектору. Дивизија Кирковава продужила је напад и целу ноћ. Једна чета 30. пука продрла је до утврђења на Памук Сертеу, но да би избегла силну ватру браниоцеву, морала се укопавати на 150 м. пред одбранбеним положајем, док је једно оделење одважних војника ипак отишло даље зауставивши се на још мањем одстојању од непријатеља.

За ово се време већ сазнало о успеху на источном сектору. 12. пук, који се борио око Доудџароса, баца се на непријатеља и дошав до препреке од жица поче је рушити просто голим рукама. Овом приликом платило је 480 људи главом. Турци видећи њихову судбину истакли су беле заставе. Но ово је било врло доцкан, јер су Бугари са једним ура! ушли у Доудџарос и побии посаду.

На северозападном сектору. Турци су понудили Србима предају, јер је Шукри паша био упутио једног официра команданту тимочке дивизије пуковнику Кондићу, који је изјавио, да Шукри паша жели да преговара о предаји Једрена са српским командантом ђенералом Степановићем. Ђенерал Степановић одбио је свако преговарање о предаји са мотивацијом, да он о томе нема никакво наређење од главног команданта ђенерала Иванова.

Српске трупе су поселе појасне форове прве линије а нешто доцније и објекте друге линије.

У току пре подне капитулирала је посада јужног сектора а скоро затим завршила се и потпуно

утишала борба на свима секторима. Трупe нападачеве остале су на заузетим положајима, које је бранилац очистио.

Из свега доведе реченог даје се извести закључак: да је услед бројне јачине савезника, нападача, само источни сектор заузет јуришем, а да је остале секторе бранилац просто сам очистио, јер се бојао напада с леђа, ма да је и на њима вођена досша озбиљна борба.

Губитци.

Савезници су пред Једреном у току ове тродневне битке од 11. до 13. марта имали ове губитке:

КОД	На ком сектору	Мртвих		Рањених	
		официра	подофицира и војника	официра	подофицира и војника
Срба	На северо-западном	4	69	2	360
	На западном	2	129	5	806
Бугара	На источном	16	949	62	5209
	На јужном	8	325	20	1364

Губитци су били у процентима код Буга а 8·5%, код Срба око 4·5%, доста незнатни према ефективном стању. Ово је много допринело не само добро смишљени и изведени план напада, већ и само незнатно фортификациско стање једренске тврђаве.

Турци су за време опсаде имали око 15000 губитака: које мртвих које рањених. При капитулацији заробљено је: 14 паша, 2000 официра и око 60000 војника и заплењено: 14 застави и више од 600 топова, 20 теретних аутомобила, велика количина муниције и остале спреме.

Физичко дејство опсадне артиљерије.

На источном сектору. Од свију форова и утврђених објеката највише су страдали они на: Ајваз Баби, Ајди Јолу и Таш табији.

Простор непосредно иза линије форова био је буквално преоран и преврнут експлозијама граната. Један пак део, на падини окренутој вароши, остао је недирнут, где се налазио и један одсечни муницијски магацин.

На стрељачким заклонима у интервалима скоро се није могао видети ни један погодак пуног зрна, али овде је било много мртвих Турака, који су платили главом само зато, што нису имали заклона против дејства шрапнелне ватре.

Исто тако турске међупросторне батерије показивале су незнатне штете. 3 или 4 топа је било демонтирано, а неколико лаких блиндажа разрушено. Иначе је све остало било неповређено.

Па и препрека од жица мало је претрпела од ватре. Само на три места олакшало је дејство торпедних граната да се изврше јуришни продори.

На предњим положајима дејство гранатне ватре показало се као врло незнатно, док је међутим дејство шрапнелно браниоцу нанело осетних и знатних губитака.

На јужном сектору. Овде је опсадна артиљерија по сталним батеријама са бетонираним траверзама учинила силан ефекат. У батерији № 62 са 6 топова 15 см. оштећене су биле 3 траверзе од њих 5 српском хаубичном ватром.

Батерије, које су биле у непосредној близини ових, које су гађале непосредно, скривајући се својим блеском ватре из уста цеви, остале су скоро недирнуте и неповређене, док су друге, које су биле на супротној страни косе и скривене, имале знатних повреда.

На западном и северозападном сектору. На оба ова сектора једва да се могло приметити перкусионо дејство опсадне артиљерије, што је са

свим природно, јер је на њима било врло мало опсадних оруђа великог калибра, али је зато шрапнелна ватра имала одличног дејства.

На северозападном сектору налазила се она ретка батерија за мерзере од 21 см., која је била повређена својом сопственом ватром, због чега су темељи попустили, сводови се померили а парапетни зидови срушили. Због овога су траверзе морале бити подупрте.

Као једну куриозну ствар на овом месту треба споменути, а то је: што су Турци при нападу Срба на положај Јуч Тепелера своју пешадију гађали бомбама од 21 см.

И од стране самог браниоца није било извођено какво јаче дејство артиљерије, јер је по паду Једрена било још много муниције по магацинима осим оне, која је бачена у ваздух.

Рушења и уништавања браниочева пред предајом тврђаве.

Турци су по паду источног сектора почели да руше све, што су стигли и што су могли. У већ освојеним одсечима источног сектора Турци нису имали могућности и прилике, да што поруше. Исто то било је и на западном сектору, јер је овај био утврђен просто у типу пољске фортификације, те и тамо није било каквих конструктивних построја за рушење. Касарна на Гркљану у фору Марашу била је порушена тако, да је у унутрашњости овога објекта био један врло велики левак. Исте је судбине био и бетонирани мунициски магацин код Шајтан Тарле на северозападном сектору, као и још неколико топовских цеви и један рефлектор.

Нарочито је било великих рушења и правог нерета у фору Хадирлику, а и око њега. На једној гомили у његовом дворишту догоревали су делови уређења бежичне станице. У близини самог фора било је побијених око 300 артиљериских коња.

Поред тога била је упаљена и сама велика касарна Јеникшла, више депоа животних намирница један теретни аутомобил и т. д.

Најосетније рушење по Бугаре био је порушени гвоздени жељезнички мост преко Арде, због чега жељезнички воз, по паду Једрена, није могао пролазити пуних 14 дана, у току кога времена Бугари су успели да подигну једну конструкцију на шиповима, која је заменила привремено сталну конструкцију на овом порушеном делу.

ЗАКЉУЧАК.

I. О браниоцу.

Посада тврђавска са малим изузетком држала се потпуно пасивно. Бранилац, са самим Шукри Пашом на челу, показао је, да врло мало, или управо нимало није разумевао дејство модерне артиљериске ватре и велики значај заклона против шрапнелне ватре. Он је полагао велику наду у препреку од жица, за коју је држао да је она несавладљива, но која је по заузећу предњих положаја и бегства турске војске на главну одбранбену линију, при свем том показала, да она не значи скоро ништа, кад није и ватром брањена.

Веома је чудновато, што Шукри Паша, кад је пад тврђаве био већ неизбежан, није ни помишљао, да се пробије са својим многобројним трупима, које су биле још способне за борбу.

И ако опсада Једрена није могла дати тако рељефних поука, као она пред Порт Артуром, ипак се и из ње може извести неколико корисних закључака.

За Једрене се не може рећи, да је била модерна тврдиња. Јачина тврдиње није се састојала толико у фортификациској отпорности објеката, колико у повољном њиховом тактичком положају, ако не чак и у идеалном, кад се само узме у обзир пружање предтерена у виду формалне гласије до на крајњу границу стављања под бришућу ватру до

блizu на 2 км. Поред тога и сама величина и јачина гарнизона као и јако артиљериско наоружање беху фактори јачине ове тврдиње.

Стари објекти, тако звани форови, имали су у толико фортификациског значаја, што су служили својим блиндажима за склониште трупима или за смештај муниције.

Да би пак, у случају потребе послужили и као отпорне тачке за блиску одбрану, они су опкољени препрекама и удешавани за стављање под бришућу ватру или за тучење интервала, у ком су случају снабдевани топовима за блиско тучење, па и митраљезима.

Браниочева артиљерија добро је била распоређена по интервалима, па како су батерије биле потпуно укопане, то су се тешко могле открити. Но пада у очи, да су разне батерије за мање и велике топове, за хаубице и мерзере, па и за пољске топове биле све скоро избачене и пласиране на једној линији. О каквом распореду по дубини, где би хаубичне и мерзерске батерије биле распоређене иза позадњих гребена висова, услед чега би се отежало непријатељу да их открије, не може ни бити говора, јер је то све превиђено да се уради.

II. О нападачу.

Нападач је, у опште може се рећи, напад добро припремио и потпуно по предвиђеном плану извео. Заповести и наређења одговарала су у сваком погледу даним приликама и околностима. Једновременом артиљериском ватром на целом обиму тврђаве и енергичним нападом на предње истурене положаје на свима секторима бранилац је био формално изненађен и збуњен, те није могао доћи до закључка, где ће се извршити главни напад. Због овога су, као што се видело, Турци 12. марта пре подне покушали још један удар ка југу, који је скоро затим пресретнут од нападача и утишан, а Турци тек 13. марта упућују резерве ка северном одсеку источног сектора, када је све то било доц-

кан, пошто су форови Ајваз Баба, и Ајди Јолу већ били пали.

Одбрана пак тврђаве, као што се у опште до-некле може тврдити, бар нарочито при крају опсаде, није вођена тако енергично, као што би се могло очекивати од једне тако јаке посаде. Поред тога нису ни радови око ојачања интервала и по дубини положаја отпорних центара извршени по неком нарочитом добром систему. Чак су Турци пропустили да израде препреке од жица по појединим празнинама на северном одсеку источног сектора.

Из свега овога лако је закључити, што је бугарски пробој брзо и лако успео доприневши при том и паду целе тврђаве.

Што се ипак Једрене као тврђава држала све до 13. марта, то ваља признати, да је ствар у главном била у томе, што се дотле за све време од стране нападача није никад озбиљно нападало. И ако је за све то време извођено бомбардовање пре примирја и после њега, ипак је штета од овог бомбардовања код браниоца била врло мала а морални утисак код посаде и самог становништва доста слаб.

Но тешко је рећи и тврдити, да би опсађивач ипак могао доћи до стварног циља, да је раније предузео ма и озбиљан напад, јер се мора признати, да су у почетку опсаде Бугари оскудевали прво у живој снази а друго у довољној јакој артиљерији, зашта је био потребан један читав период времена, да се све ово привуче и прикупи.

Но не може се ипак порећи, да су Турци у Једрену били за све време тако неактивни. Свакако, да су у првим данима опсаде били енергичнији, него у марту месецу на крају ове опсаде. Овоме се најзад има приписати оскудица многих потреба саме посаде и становништва Једренског а нарочито не-сташица у соли, која је све људство ужасно морално притискивала и како није било наде ма с које стране, да се до ових потреба дође, природно је, што је храброст и енергија код Турака, иначе познатих добрих браниоца, попустила.

Шта више прича се, да је опсадом руководило неколико официра младотурака а не Шукри паша.

Најзад кад се свему овоме додају и рђави политички односи, који су штетно и деморалишући утицали не само на оперативну турску војску, већ и на посаду једренску, онда је лако и са те тачке гледишта појмити, зашто је одбрана тврђаве била све слабија и лабавија.

III. РАСМАТРАЊА

о фортификациским елементима на главној одбраненој линији једренске тврђаве.

Отпорне тачке.

Без сваке сумње мора се признати, да је добро вођена ватра опсадне артиљерије много допринела успеху. За време јуриша на источном сектору она је у великој мери олакшала правилно напредовање пешадије против нападних објеката рушећи при том све оне конструкције, које су браниоцу давале одличну заштиту против ове ватре тако, да је он морао врло брзо да напусти положај. Једини 12. пешадиски пук био је принуђен, да приђе и самој примени бајонетског удара.

С друге пак стране била је довољно само ватра из неколико машинских пушака, и неких турских пешадиских одељења, којих је било тешко открити па да зауставе нападни покрет једног целог бугарског пука у току пуна 4 сата. Ова истина доказује, да би била једна права заблуда, успех насилног напада приписивати рђавој особини турског војника, који је од својих предака наследио све одличне особине способности за одбрану. Ако би се при овоме узело, да је бранилац показивао мало отпора, шта више и мање воље за борбу бајонетску, то се ипак пре треба због овога осврнути на веома истакнуте особине модерног оружја, које је готово једино и било у могућности да доведе до решења.

Ако би који хтео да закључи, да је задатак бугарске артиљерије при стављању под ватру источног

сектора био олакшан великом откривеношћу форова и објеката, то се не може исто потврдити и рећи и за српску артиљерију, која је била према јужном сектору, где су н. пр. 15 см. хаубице, које су, и ако пласиране скоро на крајњој даљини домета, гађале са необичном тачношћу на браниочеве батерије, које су се слабо виделе у односу на оне, на источном сектору, које су се на против одлично виделе.

Из података о дејству ових хаубица, а с обзиром, на стално усавршавање њихове конструкције да се закључити, да ће у будуће и циљеви, који се тако рећи не виде, могу ставити под сигурну ватру и одлично њено дејство. Кад је 15 см. граната већ показала тако ефикасно дејство, лако је појмити, како се и фортификациски објекти морају појачавати, те да би могли против стати и дати отпорне моћи бомби од 28 см. или зрнима још и тежих калибара.

При овоме је лако појмити, што је стављање под ватру из јаке и тешке артиљерије, како главног тако и споредног нападног фронта, трајало само два дана и да би опустошеност била куд и камо већа, да се дејство артиљерије продужило и на једну читаву недељу код онаких објеката слабе фортификациске вредности, као што беху ови око Једрена.

У јасној супротности стоје знатне повреде отпорних тачака и њихове посаде према релативно малом дејству граната противу пешадиских линија у интервалима и повреде од шрапнелне ватре против живих циљева, када би трупе потражиле склоништа у стрељачким заклонима. Но, на жалост, бранилац се није побринуо да оваких лаких заклона буде у довољном броју, те је због тога морао скупо плаћати. Где су пак оваква склоништа добро примењена у циљу заштите од шрапнелне ватре она су дала корисне услуге, што нарочито заслужује да се истакне и напомене, јер су због тога могли и да противстану већим делом ватри од скоро 100 нападачевих опсадних топова, јер су они сами собом давали мале мете, а при том су били растурени на великом простору.

Турци су рачунали на тешкоћу једног напада према североисточном сектору због стрмих страна на предњој линији овога сектора а и због несавладљивости и непролазности својих препрека у виду мреже од жица, на коју су они јако полагали према искуствима овога доба. При том пак несавршенство ватреног оружја природно је принуђавало на удар бајонетом због чега се морало располагати јаким снагама, да би се ови стрми нагиби браниочевог положаја могли савладати. Бранилац је при том за све време добро био заклоњен до последњег момента у казематима, које нападач није успео да повреди, а из којих је бранилац потпуно мирно својом ватром дејствовао. Ако би ипак нападач и успео да се напред помери, то је он морао тада да форсира тешко пролазне препреке приближавајући се главном рову фора и тек после великих напора он би се нашао наједанпут пред врховима бајонета браничевих.

Обузет оваквим идејама Шукри паша вероватно је држао, да је излишно, да предње положаје на источном сектору солидније уређује и организује. Овде није била извршена организација нити отпорних тачака нити заклона против шрапнелне ватре а још мање каква препрека, те с тога, сасвим природно, ови положаји нису могли дати отпора у оној мери, како је то, с обзиром на браничев положај и његову ситуацију, требало да буде. Кад су ови положаји пали те се њихова посада морала повлачити, десило се, да је ова посада морала савлађивати своје сопствене препреке од жица, које су биле израђене у једној потпуно непрекидној линији без остављених пролаза.

Па и форови, чија је отпорна снага била више у једној уображености Турака, показали су се као да нису дорасли своме задатку. Њихов положај на доминирајућим висовима изазивао је својом оштром рељефношћу ватру опсадне артиљерије, са којом се браничава артиљерија ни у ком случају није могла упоредити с једне стране због њи-

хове неправилне примене, с друге стране због једва средње управе њеном ватром. Доминирајући положај утврђења, односно форова, ишао је на руку пре нападачу, јер му је овај положај овакав, какав је, допуштао, да своју пешадију до последњег момента потпомаже не наносећи јој никаквих губитака.

Због овога свога привидно повољног положаја ови утврђени објекти, форови, нису били дорасли да се одупру нападачевој ватри. Отуда је последица овога била та, што су се слаби интервали, ма да они сами нису много трпели од ове ватре, морали ипак брзо очистити услед оскудице ма какве потпоре од стране јако угрожених утврђених објеката: форова и утврђења.

Из свега доведе реченог са свим је природна последица: пад тврђаве, јер се овде, боље него игде, огледа с једне стране значај решавајућег дејства ватре, с друге пак стране потпуно одсуство дејства отпорних тачака у савременом смислу и духу у циљу одбијања јуриша за ово време, чему су ишле на руку и веома снажна ватра опсадне артиљерије а при том и оскудица сигурних уређења против јуриша, која би се могла одупрети овој ватри.

Основа турском поразу пред Једреном можда треба тражити и у непознавању начина борбе модерном артиљеријом, као што је то напоменуто. Бранилац није био свестан особина модерне артиљерије, нити је могао да схвати њено дејство ватре, јер ово потпуно доказује одсуство сваких обзира против дејства ове ватре и оно велико поверење турско у несавладљивост препрека.

На овоме месту може се лако објаснити баш, у вези са дејством ове артиљериске ватре и то, зашто јужни сектор није заузет јуришем и поред све храбрости, бравуре и истрајности нападачевих трупа, јер то није зависило толико од конфигурације терена, колико од те околности, што баш пешадиски напад није могао бити довољно потпомаган и артиљериском ватром. При том, браничева артиљерија

овде је боље потпомагала своје трупе на предњим положајима, него што је то био случај потпомагања на нападном фронту источнога сектора.

Поред тога, што су сви објекти на источном сектору имали врло малу фортификациску вредност, они нису ни тактички били постављени правилно, те се онда с правом мора потврдити, да један утврђени положај само тада има свога значаја, ако он одговара тактичким начелима, а при том и организацији модерних техничких средстава за борбу. Да су на место Ајваз Бабе и осталих форова на источном сектору биле организоване отпорне тачке по групама, односно центрима, па чак, да су били и прости земљани фортификациски објекти, а не форови, опкољени при том мрежом од жица и снабдевени лаким и многобројним склоништима против шрапнелне ватре, са добрим комуникацијама, средствима за везу, и добрим заклонима за резерву у позадини, онда заиста једва да би се могло рећи, да би нападач успео. Па најзад и кад би успео под овим условима тактичке и техничке организације отпорних центара, он би имао да плати овај успех великим жртвама и пад Једрена неби се свршио у току само два дана, већ можда после две и више недеља.

Због овога се може потпуно оправдано закључити, да су Турци могли имати исто тако лепих користи од организације отпорних тачака уређених у типу пољске фортификације на источном сектору, као од оних на јужном, изведених само у виду објеката чисто пољске фортификације, који су давали отпора у току пуних 5 месеци.

Према томе објекти сталне фортификације на источном сектору, што су се само два дана држали, свакако су дали врло мало користи. У том случају објекти пољске фортификације имају одсудно преимућство, јер они с једне стране захтевају сразмерно мало утрошка у времену и материјалу, а с друге стране одговарају врло добро самим условима борбе. Тако на пример утврђени положај на Папаз

Тепеу у типу скоро пољске фортификације одиграо је своју улогу много боље и много рационалније, него ли отворени и неорганизовани форови на Ешил Тепеу или Казан Тепеу, јер је њихова отпорна моћ била незнатна, а при том ни њихова склоништа нису давала никакав заклон против артиљериске ватре. Поред тога њих је било лако заузети с леђа, чим би се извршио продор кроз интервал.

По неке батерије биле су бетонирани сводовима дебелим само 45 см. Овакви заклони могли су издржати само шрапнелну ватру, док су међутим против овакве ватре много бољи заклони од дрвета, јер су прво одговарали своје циљу, а потом су коштали много јефтинеје.

Не изгледа сасвим оправдано подизати сталне батерије, кад се оне налазе у једном незгодном положају у погледу маскирања. У оваквим случајевима биће довољно подићи батерије у типу пољске фортификације са заклонима против шрапнелне ватре, а тамо, где месне околности искључују свако маскирање потребно је подићи склоништа за послугу, која ће је заштитити и против дејства из оруђа тешких калибара.

Одиграни догођаји пред Једреном дају два важна искуства:

1) У будуће ће се моћи рачунаати на велику прецизности и тачности дејства ватре из шешких и убацних оруђа и прошив циљева, који се могу слабије видети.

2) У већини случајева биће потребно објекте у интервалима на какав згодан начин маскирати и организовати заклонима прошив шрапнелне ватре. Утврђења пак, чији је положај на важним тактичким тачкама, шешко да могу остати незапажена од стране непријатеља. Низак гребен какве косе, примена шроугластог профила за грудобран као и осталих средстава, која ће отежати непријатељску разанишну ватру, могу да ограниче прегледност, али дејство убацне ватре немогу да запрече.

Због тога је потребно, да се посада отпорне тачке заштити од ове ватре, а зато има свега два начина: објекте подизати тако, да имају снажну и велику отпорност, и да никако не падају у очи, те да их непријатељ неби лако могао открити. Дакле, објектима Једренске тврђаве требало је више поклонити пажње солидности и физичкој отпорности материјала, као и елементу невидљивости, јер цигла и камен, као грађевински материјал, требали су у ширем обиму да уступе место обичном па чак и армираном бетону.

Интервали.

Модерна тактика ватре примењена је у подједнакој мери како у пољској тако и у градској војни. Отуда су интервали форова добили значај на рачун самих објеката форовских. Њихово преимућство састоји се у особини облика и пространства. Они могу употребом згодне организације и маскирања лако избећи дејство артиљериске ватре. Случај, што се десио при нападу на Ајваз Бабу, где је ватра из интервала задржала читав један бугарски пук, доказује и јасно и довољно, како је тешко борити се артиљериском ватром против објеката у интервалима, јер поједини делови ипак успевају, да покажу довољно отпорне способности. Па чак шта више поједина пешадиска одељења, добро снабдевена муницијом, могу успешно одбити и одличан напад појединих колона нападачевих, које су се откривено приближиле.

Но искусан и предузимљив нападач има једно веома корисно средство у својству пешадиског ашовчића, које му допушта, да се заштити од ватре из интервала. Ако нападни покрет застане или буде откривен, нападач одмах прилеже по земљи и уклањајући се простим зачепкавањем, он је ипак у стању, да се одржи и против дејства најтежих калибра, кад се даљи ток борбе има да реши или преимућством ватре или просто бројном надмоћношћу.

Нападач је у овом случају у надмоћју, ако је с обеју страна ватра подједнаког дејства, јер исход ове борбе, од стрељачког заклона до стрељачког заклона или од паралеле до паралеле, иде на руку нападачу са више изгледа, нарочито за то, што је нападач у таквом положају, да своје губитке стално попуњује и да се прикупи, ако је потребно, за нов напад, који увек изводи по својој вољи, на оном месту и у оно време, кад он то хоће и како он то жели.

Питање би се сад могло поставити па како се бранилац могао наћи у овако тешком положају? Најбољу помоћ донеће свакако коса, односно фланкирајућа, ватра против нападачевих положаја. На тај начин уређења по интервалима не само да показују одлично фронтално дејство, већ поред тога она могу стављати под фланкирајућу ватру и цео предтерен. Отуда је и природна последица, што се сувише много полаже при одбрани на уређење интервала, који је најважнији елемент одбране једног утврђеног положаја у циљу добре примене фланкирајуће ватре.

Данас се ово питање о целисходном уређењу интервала, а баш због овог појачаног дејства ватре, много цени и третира. У главном за њих се изискују: грудобрани троугластог профила, препречна средства и склоништа. С обзиром на ово последње врло је важно, да склоништа грудобране не превишавају и да се ван хоризонта не уздижу, као што је то био случај са склоништима на утврђеним тачкама североисточног одсека источног сектора пред Једреном, где су била одлична прегледна мета бугарској артиљерији.

Исто тако морају и грудобрани имати што је могуће мању висину, да би се што теже могли открити или приметити од стране непријатеља. С обзиром на ово, турска утврђења на Памук Сертеу мора да важе као један леп пример, јер их Бугари нису могли никако видети, те су зато остала и за све време неповређена.

На жалост с правом се мора приметити, да је израда пешадиских заклона у интервалима, с обзиром на што је могуће разантније стављање предтерена под ватру, наишло на много тешкоћа. Да би се пак интервалима обезбедио сигуран степен дејства требало се побринути за што солиднија склоништа против гранатне ватре иза таквих високих грудобрана.

До сада се фланкирање интервала постизало нарочитим оруђима пласираним по казематима на фланкама или тако званим традиционим казаматима. При оваквом построју природно је, што су они ућуткавали опсадну артиљерију пре но што ће она ступити у активно дејство, или би ово било нарочито ограничено услед појаве дима из зрна, што експлодирају.

Ако се какав одсек састоји из више форова, који за себе могу образovati какву отпорну тачку или отпорни центар, тада се појављује могућност, да се интервали фланкирају из утврђених делова подигнутих између објеката какве групе. Но ови делови нису тако изложени кваровима од артиљерије, јер ће ова увек имати тенденцију, да своју ватру концентрише на највише објекте отпорних тачака, односно центара.

На овај начин долази се до закључка, да досадање главно борбено средство отпорних тачака по отпорним центрима прелази у интервале. Из овога се пак види, да из фора отпада један по један његов саставни део одбране, те заиста настаје питање за шта сада служи фор и како га треба уредити? Ма како се бранилац одлучио, ипак је за њега од врло великог значаја то, да се непријатељу безусловно запречи освајање отпорних тачака, јер су оне тактички најважније тачке одбранбене линије и губитак једне од њих пружа нападачу еминентне користи обезбеђујући му даљу борбу. Препречна средства образују знатно јако помоћно одбранбено средство, ма да ватра остаје као активни фактор, која се мора

тамо употребити, где је њен циљ оправдан и неминовно потребан, а то је по интервалима.

Форови су већином за блиску борбу и за стављање под блиску ватру свих зона препречних средстава, зашто је и потпуно оправдана потреба за овим препрекама пред фором. Овде се дакле блиска ватра из форова, односно објеката отпорних тачака, јавља као решавајући елемент одбране, јер се све ове препреке пред фором одлично туку из стрељачких заклона на интервалима. Из овога се види значај интервала и стрељачких заклона у њему, који се појављују просто као саставни делови грудобрана на фору, што је и дало повода извесним писцима за ово рашчлањавање као што је случај Шумарин са његовим принципом: независност грудобрана од рова.

Пре не тако дугог времена артиљерија се, тако рећи, гушила по уским просторима форова а данас се она пласира по интервалима и даје могућност пријене концентричног дејства ватре у сваку страну. Задатак форова на овај начин састоји се у томе: да тактички важне полјаје чврсто одрже. Њихов задатак није више да воде и даљну борбу, јер су они само за блиску борбу. Ако ће фор ви имати да даду јачи отпор и дуже да издрже, то они треба да имају препреку од жица типа сталног, те да их непријатељска ватра не може тако лако порушити.

При организацији појасне линије отпорне тачке са својим форовима аутоматски привлаче на себе ватру нападачеве артиљерије принуђујући непријатеља на примену свију средстава за опсаду. Овим су форови извршили свој задатак и испунили своју улогу.

Најцелисходније уређење једног утврђеног положаја састојаће се, према овоме, из солидних сталних конструкција и лаких построја, који ће имати карактер чисто пољске фортификације.

Једрене је имало само, строго узев, привремена, полустална, управо провизорна утврђења и објекте ојачане пољске фортификације врло знатне рељефности, но ни један од њих није имао прави тип

сталне фортификације. Према томе тамо није ни било каквог формалног напада, постепеног напада, и тако блиске борбе око форова, као што је то био случај код Порт Артура, где је извођена и формална минска борба о чијој примени код Једрена, које је пало у току дводневне битке, не може ни бити говора.

Предњи положаји.

Турски предњи положаји одговарали су довољно своје циљу, јер су они у почетку нападача држали на сразмерно довољно великом одстојању спречавајући га, да при опкољавању образује што ужи прстен и доводећи га до приличних губитака.

Линија ових предњих положаја, која је била на два до три км. испред главне одбранбене линије тврђавске са утврђењима у типу пољске фортификације, задржала је нападача на пристојном одстојању од тврдиње, те је он тешко могао и бомбардовати. Међу тим ову је линију артиљерија тврђавска одлично потпомагала снажном ватром, те су на тај начин предњи положаји добили особиту значајну улогу, што се јасно приметило и пред Порт Артуром. Поред тога ови предњи положаји одлично су послужили и као место за ближе осматрање нападача.

Не треба заборавити, а да се не спомене, како је штетно утицао правилни тактички избор ових положаја на северозападном сектору на напредовање нападача против овога сектора и обратно, како су баш грешке у тактичком и техничком смислу, учињене на источном сектору, због потпуног одсуства предњих положаја, допринеле сјајном успеху нападачевом при јуришу. Овоме је свакако узрок недовољно испитано и оцењено земљиште од стране штаба браниоцевог, те због тога у северном делу одсека источног сектора бранилац управо није имао никакве предње положаје, због чега је на овај начин дата нападачу могућност, да своје батерије повољно пласира, којима је објекте

и интервале источног сектора ставио под непрекидно дејство анфиладне ватре.

Повода овоме треба тражити у значају примене препречних средстава, која су тамо била нагомилана, и на чему су Турци сувише поуздано базирали, мислећи, да је довољна и сама појава њихова, па да се нападач тргне и заустави. На овоме је делу, као што је познато, Тунца правила кривину, поред тога била је и поплава изазвана потоком Праводишничким, а при том је све сво допуњено и фугасама и препрекама од жица сталног типа. Поред свега тога и само је земљиште падало терасасто према нападном правцу. Док је овако бранилац сву наду полагао на ове препреке, дотле је потпуно превидео, да је модерна артиљерија у стању, да само својом ватром допринесе решењу, као што се у ствари то и збило.

И ако је то додуше на овом сектору у овоме правцу био предњи положај на Маслаку, ипак он није ништа скоро могао допринети, јер је напад због његове непосредне близине испред линије форова тукао једновремено артиљерском ватром и овај пол жај на Маслаку и саме форове позади њега. Док су ови предњи положаји на Маслаку били стављени једновремено под ватру са форовима, дотле су други истурени положаји били у смислу фортификационог уређења недовољно организовани.

Организацију линије предњих положаја на целој периферији тврдиње изискивала је и та околност, што је посада једренска била доста јака, да је баш и требало одвојити што год за њих.

У сам ј ствари потреба за предњим положајима типа пољске фортификације природно се, само по себи, појављује и због оскудице појединих земљишних предмета, који би се могли тако користити у типу сталне фортификације, која их предлаже. Јер одбрана ових предњих положаја добро организованих ни у ком случају, може се рећи, не може бити некорисна, већ шта више из њих се може дати

одличан отпор, па чак и без великих губитака, не бојећи се при том, да ће се ослабити гарнизон посаде. Бар Турци у Једрену нису се овога имали бојати, јер су имали довољно снаге.

Картал Тепе, коме се не може порећи тако висока тактичка вредност, није било утврђено у типу какве сталне тачке. А неоспорно је, да су и Кар ал Тепе и Папаз Тепе требали да имају тип сталних утврђења, јер строго узев, они нису били ни истакнути ни предњи положаји, већ просто тачке главне одбранбене линије форова.

При уређењу предњих положаја Турци су се држали немачких начела, т. ј. они су избацивали затворене отпорне тачке ослањајући се у одбрани на добро трасирану и организовану линију стрељачких заклона, чији је профил минимални. Док су они са једне стране отпорне тачке сасвим избацивали, дотле се с друге стране нису постарали, да то чим другим надокнаде. Због овога је била природна последица, што су линије стрељачких заклона и поред све своје несумњиве отпорности, подлегле, јер нису имале добрих фланкирајућих построја против нападачевих стрељачких заклона, који су подигнути просто обичним пешадиским ашовчићем.

О осталим елементима фортификациским: заклону, саобраћајницама и препрекама, напоменуто је у неколико у општем разматрању појединих сектора саме тврђаве.

Једрене као и Порт Артур доказали су праву корист од предњих положаја.

Па ипак Једрене је пало, јер није имало скоро ни једног утврђеног објекта правог типа сталне фортификације, који би својом ватром потпомагали и одржавали интервале, нити потребну заштиту против дејства шрапнелне ватре. Сталне пак препреке употребљене су неправилно. Руковођење одбраном није било на висини, док је међутим нападач развијао и сувише активности.

Најзад уопште резиме непотпуне одбране једренске тврђаве може се у главном приписати:

1) Слабој фортификациској вредности саме шврђаве уопште;

2) Оскудици ошпорних шачака обезбеђених прошив јуриша и способних за шучење инштервала фланкирајућом ватром;

3) Пошпуном осуству примене лаких склоништа прошив шрапнелне ватре;

4) Недовољној и месшимично неумесно примењеној препреци пред ошпорним шачкама главне одбранбене линије;

5) Пошпуној оскудици организације одбране друге линије, чију важност Турци као да нису могли да схвате;

6) Одсуству зашворених гркљанских делова код форова односно ошпорних шачака и

7) Неумесно вођеној одбрани.

Па и поред свега штога, што фортификациска вредност саме шврђаве није била никаква, и што је енергија бранночева била доста слаба, Једрене је као шврђава своју улогу спарашегиског значаја испунило, а што је у главном у овом случају и најзначајније.

Најзад шурска Врховна Команда није могла од једренске шврђаве ништа друго ни шражиши ни очекиваши, него што је она стварно извршила, јер је успела: да за 5 месеци привеже за себе знатан део бугарске снаге, која би била од особнише користи пред Чашалцом, пресекавши при шом и све важне комуникациске правце, којима се пољска бугарска војска пред Чашалцом везивала за Тракију и ишточну Румелију.

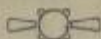
Одиграни пак догађаји пред Једреном дају шри важна искуштва:

1) У будуће ће се моћи рачунаши на велику прецизност гађања и шачности дејштва ватре из шшских и убациних оруђа чак и прошив циљева, који се могу слабије видети.

2. У већини случајева, ако не и увек, биће по-

шребно уређење интервала и његово маскирање прошив артиљеријске ваљке.

3. Без организације општорних центара око форова а нарочито у вези са фланкирањем шешико да ће се одбрана њихова правилно извести.

ЗАКЉУЧАК

о вредности једренске тврђаве и њеном паду.

За једренску тврђаву не може се рећи, да је била првокласна по својој фортификациској вредности, по исто тако не може се тврдити, као што то наводи познати талијански новинар Луиџи Барцини: „да је модерна једренска тврђава само једна турска легенда, и да она у ствари представља једну бедну примитивну тврђаву са земљаним форовима и казематима од обичног малтера“. Међу тим исти новинар Барцини праву вредност тврђаве гледа у њеном природном положају, који је Једрене опколио једним природним тврђавским појасом.

Турци су заиста увидели значај ове природне тврђаве па су је са свим разумљиво и вештачким средствима фортификациски допунили и усавршили у онолико, колико се за то време успело према техници материјала и финансиској могућности, ма да ипак није стајала на савременој висини, те се није могла мерити са тврђавама у другим државама.

У опште узев једренској тврђави поред доста слабе фортификациске моћи недостајала су и два основна елемента, да би се могла одазвати активној сарадњи операција турске војске у модерном смислу. Ти су елементи: снажна далекометна артиљерија и одлучна посада, која би била готова, да изврши бар један успели офанзивни покушај.

Ово су управо две основне особине организације сваке граничне тврђаве, а за Једрене се може рећи, да су оне биле још од већег значаја, јер је његова тврђава затварала најважније бугарске сао-

браћајне везе у долини Марице раздвајајући и саме колоне бугарске војске у њеном стратеском развоју. Овај значај једренске тврђаве појачава донекле и утврђени Киркилис, јер су оба ова места, и ако слабо организована, ипак у почетку рата Турцима много користила, пошто је освајање њихово за Бугаре ишло тешко, а опкољавање је водило раздвајању бугарских снага. Ово би у оперативном смислу могло бити од штетних последица за Бугарску оперативну војску одређену за маневарски рат ка Чаталци, а за турску пак војску било би од врло корисних последица, да је посада једренске тврђаве била активнија.

Због овога је јасно, да од мртвих објеката какве тврђаве, ма како била она добро организована, не треба ишчекивати какву особиту корист као од духа одличне посаде и чврстог карактера њеног команданта. Па ипак, пасивна одбрана посаде Једренске тврђаве, по напред наведеним стратеским успесима, дала је добар резултат у крајњем исходу целог рата. Што Турци из тврђаве нису предузели један одсудан напад, даје се закључити из самог факта, што је тврђава имала свој високи значај у оперативном смислу, јер је: завезала за себе две непријатељске армије са опсадном артиљеријом, која би чуда начинила на Чаталци, а при том је затворила бугарске најважније комуникације за снабдевање њене оперативне војске пред Чаталцом.

Пад Једрена за Бугаре имао је овај значај:

1. Цела II бугарска армија са свом опсадном артиљеријом упутила се одмах ка Чаталци, што је било од велике стратеске важности исто онако, као што је ту улогу одиграла Ногијева армија после пада Порт Артура 19.5. године појављујући се у бок руске армије пред Мугденом и убрзавши пад Мугдена и свршетак рата.

2. Жељезничка пруга по оправци порушеног моста на Арди одлично је послужила за дотурање хране и муниције свој оперативној војсци пред Чаталцом.

3. Морални елемент порастао је у целом бугарском народу.

Турци су пак, и ако је Једрене у главном своју стратешку улогу извршило, његов пад сматрали као један национални губитак, који их није обескуражио, већ их на против напојио мржњом против Бугара и надом за осветом бар на Чаталџи.

ПОГЛЕД НА ВРЕДНОСТ БУГАРСКЕ И СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПРЕД ЈЕДРЕНОМ.

Бугарски војник, како кадровац и резервиста тако и ополченец, одликовао се особинама једне добре младе војске. Он је жилавог духа, истрајан, с малим задовољан, склон да радо и трпељиво сноси све штрапаце. У борби оће да испољи и дух дивљаштва чак и према немоћном непријатељу.

Официр трупни способан је да расуђује, да буде храбар, одлучан нарочито упоран чак и до тврдоглавости.

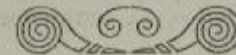
Официр ђенералштабни спреман и способан да се мери и са официрима ђенералштабне спреме чак и код напреднијих војсака.

За Бугаре је заузимање Једрена силом оружја један сјајан пример зрелости војске, чији се успех има да припише њиховој солидној спреми официра и издржљивости трупа до крајњих мера пожртвовања приликом напада и јуриша.

О вредности српске војске пред Једреном скромност нам налаже, да њене одлике лично не износимо. Али ћемо овде изложити шта о нама мисле странци. Тако на пример добро познати немачки књижевни аутор, пуковник Имануел, пишући о нама наводи ово: „Србима приликом освајања Једрена пада исто толики удео у победи, колико и Бугарима. Они су се верно и савесно, и раме уз раме, борили са Бугарима дочекавши ту горку судбину, да, као дојучерашњи савезници, који пред Једреном братски и заједнички разбијаху бедеме ове тврђаве, постану после само неколико недеља огор-

чени непријатељи и окрену бајонете једно против другог.

Још један пример туђе оцене о нашој војсци и њеној улози пред Једреном. У месецу априлу 1914. год. један од бугарских официра, слушалац Ђ. штабне Петроградске Императорске Николајевске Академије бранио је своју тезу „Опсада Једрена“. На овој свечаности била се скупила сва бугарска омладина, која се васпитавала у руским вишим школама, а на чијем је челу био и ондашњи бугарски посланик ђенерал Ратко Димитријев. Бранилац ове тезе при својој расправи није био најкоректнији према Србима као бившим бугарским савезницима. Ово је пало у очи његовим опонентима, руским професорима. И када је овај бугарски официр завршио своју одбрану, узео је онда реч опонент, професор, ђенерал Јунаков, и изговорио само ове знамените речи: „Господине ни мало Вам не служи на част, што сте све неуспехе око опсаде Једрена бацили на леђа јуначке српске армије, чија се храброст очито показала у минулом Српско-турском рату 1912. год“. И потом је сео не казавши ни речи више. — Sapienti sat.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ.

На страни 10 у десетом реду оздо читати *подељена* место „*педљена*“.

На страни 10 у трећем реду оздо читати *при* место „*при*“.

На страни 12 у дванаестом реду оздо читати *знашна* место „*зишно*“.

На страни 35 у 16 реду оздо читати *коше* место „*косе*“.

На страни 45 у 13 реду озго читати *стари Таи* место „*стари Таг*“.

На страни 46 у 2 реду озго читати *је* место „*јо*“.

На страни 51 у 9 реду оздо читати *исауцаних* место „*испуваних*“.

На страни 72 у 11 реду озго читати *армиске* место „*армисме*“.

На страни 74 у 4 реду оздо читати *борбе и* место „*борбе*“.

На страни 82 у 10 реду озго читати *околним* место „*околни и*“.

На страни 93 у 20 реду оздо читати *жршава* место „*жртара*“.

На страни 102 у 3 реду оздо читати *источном* место „*западном*“.

На страни 108 у 6 реду оздо читати *дејства* место „*дејстве*“.

На страни 112 у 2 реду оздо читати *док се овако ре-*
љефио место „*док се овако на источном сектору рељефио*“.

САДРЖАЈ.

	Стр.
Предговор	3
Стратегијски значај тврђаве	5
Тактичко-техничка организација тврђаве	5
Подела на секторе	8
Тактичко-швоиографска карактеристика и оцена појединих сектора	10
Општи поглед	10
Општа тактичка карактеристика	14
Ситуација фортификационских и техничких објеката	15
I. Организација тврђаве у општите	18
Организација сваке појасне линије	20
A. Организација главне линије одбране	20
B. Организација друге линије одбране и утврђеног језгра	22
Организација елемената утврђених линија и језгра	26
Форови	26
Батерије	26
Стрелачки закљони и пешадиска утврђења	28
Склопшта и магацини	29
Интервали	30
Препреке	30
Мрежа комуникација	32
Организација службе везе	33
Рефлектори	34
Посебна размаштања фортификационских објеката на појединим секторима	34
Северо-западни сектор	34
A. Форови и њихово међусобно уређење	36
B. Стрелачки закљони	38
C. Батерије	38
D. Магацини за муницију	42
Источни сектор	42
A. Форови	43
B. Батерије	46
C. Стрелачки закљони	49
D. Предња линија одбране	52
E. Магацини	55
F. Комуникациска мрежа	55
Општи поглед на источни сектор	55
Јужни сектор	56
A. Форови	56
B. Стрелачки закљони	57
C. Батерије	58
D. Магацини за муницију	60
Општи поглед на јужни сектор	60
Западни сектор	60
Општи поглед на овај сектор	61
Општи поглед на целу тврђаву с обзиром на фортификациско уређење	61
Посада тврђаве	62
Наоружање трупа	63
Обука трупа	63
Наоружање тврђаве	64
Снабдевање	65
Остала одбранбена средства	65
Закључак	66

	Стр.
<i>Нападач</i>	67
Наоружање пешадије и обука	67
Кочица	68
Пољска артиљерија	68
Опсадна артиљерија	68
Техничке трупе и штабови	70
Остала средства за напад	70
Транспортна средства	72
<i>Напад и одбрана.</i> — Бугарске припреме још за време мира	72
<i>Први период.</i> — Операције до примирја. — Дејство пољске војске око Једрена	73
Оцена досадашњих положаја	75
<i>Блокада тврђаве</i>	76
Опис опкољавајуће линије	77
<i>Појединосни уврћених објеката на опкољавајућој линији</i>	80
Размештај опсадне артиљерије	80
Снабдевање муницијом	82
Оцена припрема за опкољавање	82
Држање посаде за време опкољавања	84
<i>Почетак напада</i>	84
Општи поглед	84
Припреме за борбу од 25. до 27. октобра	85
Борбе од 25. до 27. октобра	86
Оцена борби од 25. до 27. октобра	87
Држање браница за време борбе од 26. до 27. октобра	88
Ситуација опсадне артиљерије до примирја	89
Постигнути резултати	91
<i>Други период.</i> — Примирје (од 21. новембра до 21. јануара)	92
<i>Припреме за напад</i>	95
Избор сектора за напад	96
Размештај и померање артиљерије на нападној линији	98
Долазак српске опсадне артиљерије	99
Рад код Турака за време примирја	99
<i>Трећи период.</i> — Од 21. јануара до пада Једрена. — Рад браниоца	100
<i>Положај савезника после примирја</i>	100
Груписање опсадне артиљерије	102
Оцена припремних мера за напад	104
<i>Свршетак опсаде. — Тродневна бишка</i>	105
Напад од 11. до 13. марта и пад тврђаве	105
Распоред трупа пред напад	106
11. март	107
Ноћ 11/12. марта	108
Ситуација 12. марта у вече	112
Борбе ноћу 12/13. марта	113
Општи напад на свима секторима	115
Губитци	118
Физичко дејство опсадне артиљерије	119
Рушења и уништавања браниочева пред предајом Једрена	120
<i>Закључак.</i> — I. О браниоцу	121
II. О нападачу	122
III. Расматрања о фортификациским елементима на главној одбранбеној линији једренске тврђаве	124
Интервали	130
Вредни положаји	134
Закључак о вредности једренске тврђаве и њеном паду	138
Поглед на вредност бугарске и српске војске пред Једреном	140